

O P I S

historyczno-jeograficzny

Wielk. Ks. Poznańskiego

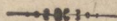
dla

użytku szkół elementarnych

wydany

przez

F. X. Sempiańskiego.

W POZNANIU.

W komissyi u księgarza J. K. Żupańskiego.

1854.

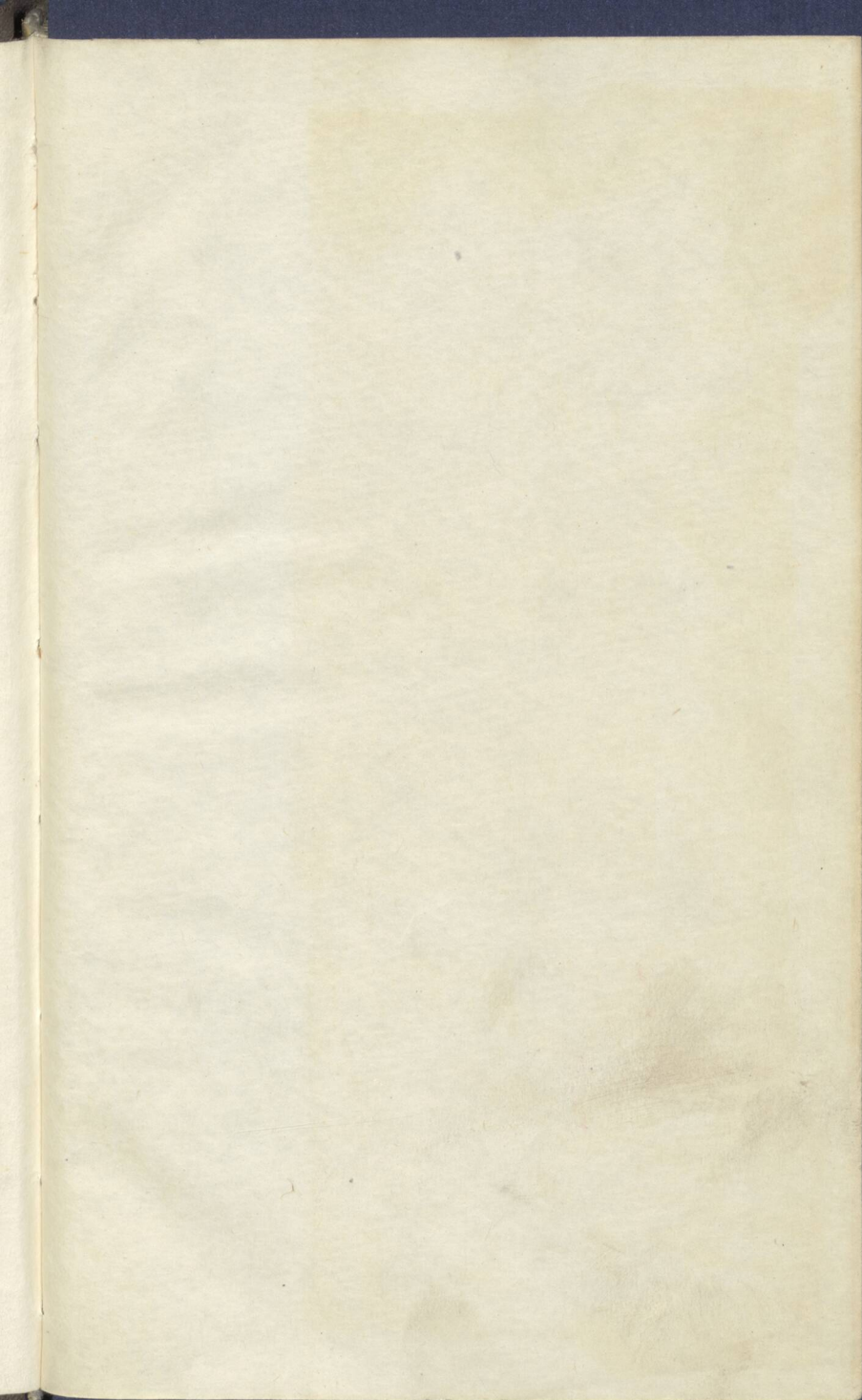
BIBLIOTEKA
UNIWERSYTETU W WARSZAWIE

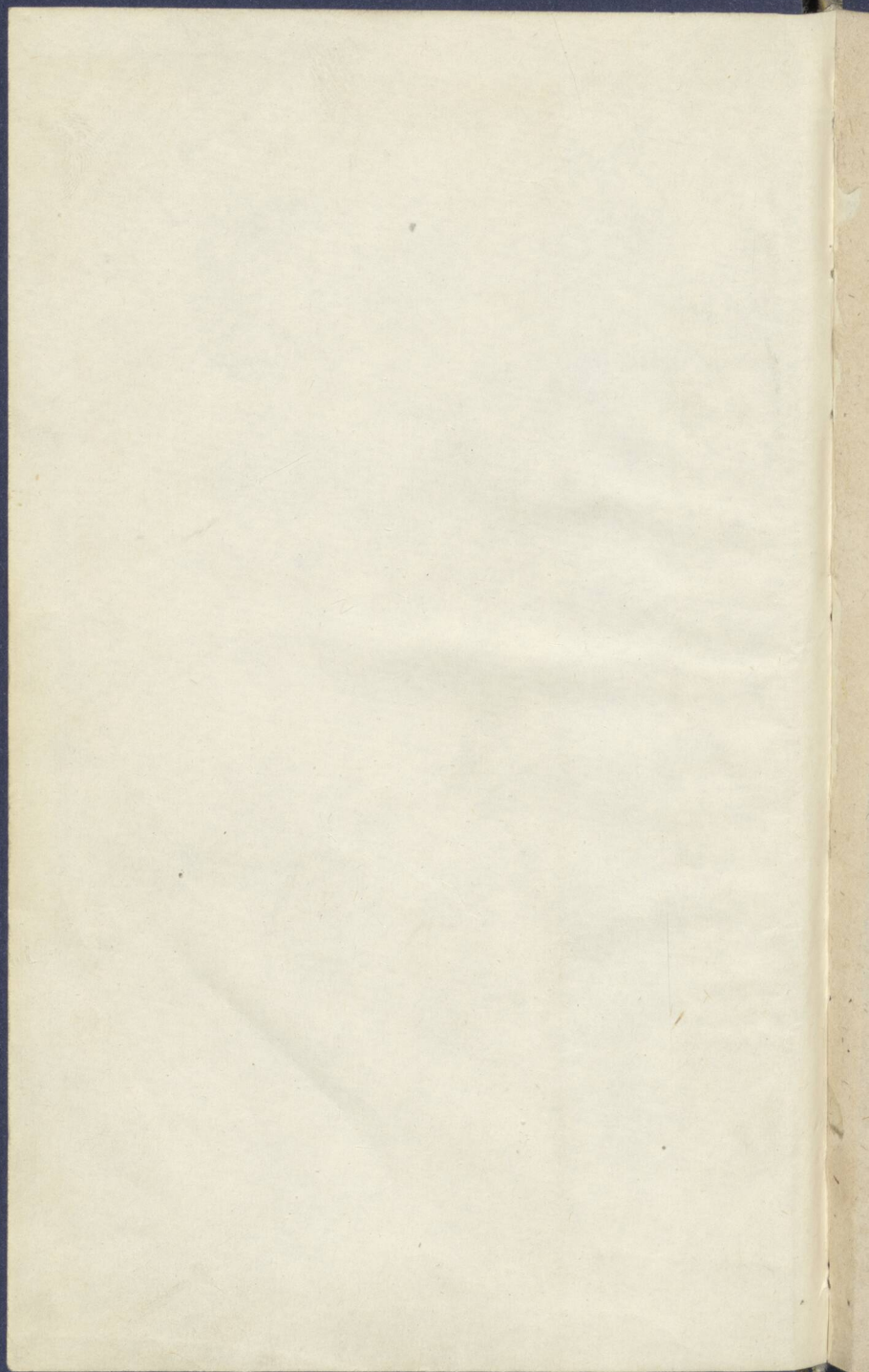

260456

1502

O P I S

historyczno-jeograficzny Wielk. Ks. Poznańskiego

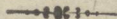
dla

użytku szkół elementarnych

wydany

przez

F. X. Sempiańskiego.

W POZNANIU.

W komissyi u księgarza J. K. Żupańskiego.

1854.

OPIS

historycznno-geograficzny

Wielk. Ks. Poznańskiego

dn

1951/2 289

Czcionkami M. Bussego w Poznaniu.

1951/2 289

W komisji i katedrze J. K. Zupańskiego.

1884

III/8787

Przedmowa.

Niedostatek stósownej i dla młodzieży szkół elementarnych w języku polskim przystępnej książki z dokładnym historyczno-jeograficznym opisem kraju własnego, spowodował mnie do napisania dziełka niniejszego. Książka ta, przeznaczona dla użytku szkół elementarnych, zawiera prócz zwyczajnego jeograficznego opisu księstwa, krótki rys dziejów Polski, jako też najważniejsze zdarzenia i pomniki historyczne kraju dotyczące, zrozumienie których przytoczone w krótkości dzieje ułatwić mają. Z dziejów dotknąłem tylko głównych czynów panujących królów, wystawiwszy po krótkce obraz rządów każdego monarchy; w szczegóły zapuszczać się bynajmniej nie wypadalo; chodziło mi bowiem głównie tylko o to, aby dać młodzieży szkolnej

ogólne pojęcie i jakiegokolwiek wyobrażenie o dziejach ojczystych, które w szkołkach naszych niestety prawie zupełnie są zaniedbane.

Rzeczy tutaj znajdujące się zebrałem już to z różnych najwiarogodniejszych źródeł, już też mniej więcej z własnych spostrzeżeń na podróżach moich w księstwie odbytych. — Staralem się także o zachowanie języka i przybliżenie stylu do tego stanowiska, na jakim młódz elementarna znajdując się, najlepiej zrozumiećby go mogła. Wszakże, jeśli jakiegokolwiek uchybienia znaleźćby się miały, z wdzięcznością przyjmę wszelkie w téj mierze uczynione mi uwagi.

Pisałem w Wrocławiu dnia 19. Lutego 1852.

S.

Wstęp.

Krótki rys dziejów Polski.

Epoka I.

Od najdawniejszych czasów aż do r. 965.

Czasy bajeczne przedchrześcijańskie.

Początki dziejów narodu polskiego są ciemne i niepewne. Według podań dziejopisarzy tyle jest rzeczą niewątpliwą, że kraj ten, co się potem Polską nazywał, od najdawniejszych czasów zamieszkiwały rozmaite plemiona należące do jednego i tego samego rodu Słowian. Plemiona te w różnych miejscach różne nosiły nazwiska, jako to: Polaków, Rusinów, Czechów, Serbów, Kroatów i d. d. Kraj nad Wisłą położony zajmowały plemiona Lachów czyli Lechitów, do których należeli: Pomorzanie, Mazury, Polanie czyli Polacy, Kujawianie, Kaszuby i t. p. Wszystkie prawie te w początkach swoich rozdrobnione narody połączyły się zbiegiem czasu i okoliczności w jedno wielkie państwo, które nazwano Polską od Polan mieszkających w okolicach Poznania i Gniezna.

Narody wspomniane w grubej jeszcze zostawały ciemnościami. Nie mając wyobrażenia o prawdziwym Bogu, czcili rozmaitych bożków z drzewa, gliny i kamieni wyrabianych, jako to: Peruna, bożka piorunów i grzmotu, Pochwista, bożka wiatru i wiele innych. Również nie miały z początku ani pana, ani króla, któryby niemi władał, lecz rządziły się same. Później dopiero obrały sobie wodzów i przewodników.

Pierwszym takim wodzem czyli książęciem, o jakim w dziejach bajecznych mamy wiadomość, był Lech I. Książę ten, jak powiadają, przybył z nad rzeki Dunaju (około r. 550) do Polski, gdzie założywszy miasto Gniezno zrobił je stolicą państwa. Po śmierci Lecha panowało 12 wojewodów, lecz gdy się zgodzić nie mogli, wstąpił na tron Krakus (r. 700), który, podług podania, zabiwszy ogromnego smoka wyrządzającego w okolicy wielkie szkody, założył miasto Kraków.

Po krótkim panowaniu syna jego Lecha II., zabójcy młodszego brata, objęła rządy Wanda, córka zmarłego Krakusa, a po niej znowu rządziło 12 wojewodów. W krótko potem obrano księciem Przemysławem, Leszkiem I. zwanego, a po śmierci jego Leszka II., o którym jako też o następcach jego Leszku III., Popielu I., Popielu II. nie pewnego powieść nie donosi. Po śmierci Popiela II. osadzono na tronie Piasta, uboższego, lecz poczciwego kmiotka Kruszwicy, a po nim wezwano Ziemowita, syna jego, co do cnót i zalet ojcu równego. Po Ziemowicie nastąpił Leszek IV. a po Leszku Ziemomysł, syn jego, po którego śmierci dostały się rządy w ręce jego syna Mieszka czyli Mieczysława.

Epoka 2.

Od Mieczysława do śmierci Bolesława Krzywoustego (965 — 1139).

Polska podbijająca.

Mieczysław I. za pomocą żony swej Dąbrówki, księżniczki czeskiej, przyjąwszy chrzest ś. kazał potopić bałwany i obrazy pogańskie i religią chrześcijańską w Polsce zaprowadził *). Panował lat 30. Po nim nastąpił syn jego Bolesław I. Chrobry r. 992. Monarcha ten był prawdziwym założycielem królestwa polskiego. Prowadząc pomyślnie z nieprzyjaciółmi (Czechami, Niemcami, Rusinami i t. p.) wojny, rozszerzał granice państwa przyłączając do niego na nieprzyjaciołach zdobyte kraje. Podobnie i w pokoju okazał się Bolesław wielkim. Jemu winna Polska zaprowadzenie oświaty i nauki. Budował klasztory, szkoły, miasta i zamki warowne. Bolesław był pierwszym z książąt Polski, który nosił tytuł i godność króla, koronowawszy się w Gnieźnie. Panował z sławą narodu lat 33. Syn jego Mieczysław II. (r. 1025) potracił przez niedbałe rządy swoje, co ojciec orężem był nabył. Dla niedołężnych rządów dano mu przydomek Gnuśnego. Panował lat 9.

Kazmierz I. Mnich (r. 1040) będąc wprzód Benedyktynem wstąpił na tron i rzecz Polaków przez ojca nadwyreżoną naprawił, za co go Odnowicielem Polski nazwano. Panował lat 18.

Bolesław II. Śmiały (r. 1058) objął po ojcu rządy. Dzielny był z niego w początkach panowania swego wo-

*) Za jego czasu nastał ów piękny zwyczaj dobywania pałasy do połowy z pochew w czasie ewangelii na znak gotowości obrony wiary Chrystusowej.

jownik, lecz w czasie wypraw wojennych puścił się na życie rozwiozłe. Splamił się zabójstwem ś. Stanisława (Szczepanowskiego), biskupa krakowskiego, gromiącego życie nierządne króla; za co wyklęty przez papieża a od narodu pogardzony, z kraju ustąpić musiał, panowawszy lat 22. Słaby i niedołężny brat jego Władysław Herman (r. 1081) nie mając tytułu i godności królewskiej powierzył rządy faworytom swoim. Panował lat 21. Umierając zostawił tron Bolesławowi III. Krzywoustemu. Ten, szczęśliwszy w wojnach z Pomaranami, Prusakami, Czechami i Niemcami prowadzonych, podzielił przy śmierci swej Polskę pomiędzy 4 synów, co było przyczyną kłótni w narodzie i królewskiej familii. Rządził lat 30.

Epoka 3.

Polska w podziałach. Od Bolesława Krzywoustego do Kazimierza Wielkiego od r. 1139 — 1333.

Władysław II., jako najstarszy z braci, wstąpiwszy na tron i nie kontentując się podziałem ojca, wojnę braciom wydał, lecz pobity przez nich z kraju do Niemcech uszedł, panowawszy lat 9. Rządy zaś objął Bolesław IV. Kędzierzawy (r. 1149), który zabrane przez Władysława kraje braciom oddał. Panował lat 9.

Po jego śmierci następca Mieczysław III. Stary został w krótkce po wstąpieniu na tron dla zdzierstw, jakich się na narodzie dopuszczał, z tronu złożony, rządy zaś dostały się w ręce brata Kazimierza II. Sprawiedliwego (r. 1177). Kazimierz zaprowadziwszy w kraju porządek i sprawiedliwość, rozdzielony przez Bolesława III. kraj w jedną całość złączył. Panował lat 7.

Leszek V. Biały, dla białych włosów tak nazwany (r. 1194), będąc jeszcze zbyt młodym, zostawał w opiece matki Heleny, później zaś zlecił rządy stryjowi Władysławowi Łaskonogi od długich a cienkich nóg tak nazwanemu (r. 1204). Władysław jednak nie długo panując dobrowolnie tronu Leszkowi ustąpił. Za czasów Leszka sprowadził brat jego Konrad, książę mazowiecki, zakon krzyżacki (r. 1222), który z czasem stał się niebezpiecznym Polski nieprzyjacielem. Leszek panował lat 20.

Po nim nastąpił syn jego starszy Bolesław V. Wstydlivy (r. 1227). Dla małoletności swój zostawał z początku pod opieką stryja Konrada. Pod panowaniem jego wpadli Tatarowie, naród barbarzyński do kraju, pustosząc go i niszcząc podług zwyczaju swego. Za jego czasów odkryto w Polsce żupy solne najprzód w Bochnii (r. 1251), a potem w Wieliczce (r. 1252). Panował lat 52. Nie mając potomstwa mianował następcą synowca swego Leszka VI. Czarnego, od czarnych włosów tak zwanego (r. 1279). W czasie panowania jego kraj wiele ucierpiał przez powtórne wtargnięcie hordy tatarskiej do Polski, jako też przez głód i morowe powietrze. Leszek nie zostawił po sobie następcy; dla tego ubiegali się o tron Władysław Łokietek, brat jego, i Henryk IV., książę wrocławski. Władysław nie utrzymał się na tronie, a Henryk nie długo umarł, berło zaś odziedziczył Przemysław, książę poznański (r. 1289). Koronowany w Gnieźnie wskrzesił godność i tytuł królewski utracony od czasów Bolesława Śmiałego, która to godność odtąd przy wszystkich monarchach polskich się pozostała. Po krótkim bo tylko siódmiomiesięcznem panowaniu objął rządy Władysław Łokietek; atoli przez surowe obchodzenie się z poddanymi i przez roz-

pustę i niekarność wojska, znenawidzony w krótkie z tronu wyzuty, zniewolony został po czteroletniem panowaniu do ustąpienia rządów Wacławowi, królowi czeskiemu (r. 1300). Ale Polacy sprzykrzywszy niedługo panowanie Czecha, a widząc odmianę i poprawę w Władysławie Łokietku, wezwali go na tron r. 1306. Władysławowi nie zbywało na męztwie, odwadze i rozumie w rządzeniu spraw publicznych. Dla tego też panowanie jego było w każdym względzie szczęśliwe. Gromił nieprzyjaciół, czego dowodem świetne zwycięstwo odniesione nad Krzyżakami pod Płowcami r. 1331. Za jego czasów przeniesione zostały korony i godła królewskie z Gniezna do Krakowa, i odtąd koronowano królów w Krakowie. Panował w ogóle lat 31.

Epoka 4.

**Polska kwitnaca. Od Kazimierza Wielkiego do
Zygmunta III. r. 1333—1586.**

Kazimierz III. Wielki, syn Łokietka, mądry i przeznany monarcha, nie tylko powierzony sobie naród w sławie i powadze u ościennych zachował narodów, ale i dla siebie wiekopomną zjednął chwałę. Za jego panowania poczęły kwitnąć nauki, rolnictwo, przemysł i handel; pozaprowadzał sądy nadawszy im gruntowniejsze prawa; budował miasta i zamki warowne; położył kamień węgielny do później tak słynnej w Europie akademii krakowskiej. Szczególniej opiekował się stanem kmiotków, dla czego nazywano go królem chłopków. Także o żydach, których już wiele wówczas było w Polsce, nie zapominał, nadawszy im przywileje i swobody jak największe. Dobry ten monarcha umarł nie zostawiwszy po

sobie następcy z płci męskiej. Na nim tedy wygasła familia Piastów. Panował lat 37.

Po śmierci Kazimierza, Ludwik, król węgierski (r. 1370) jeszcze za życia zmarłego króla na następcę tronu wyznaczony, zabezpieczywszy sobie berło w Polsce, odjechał do Węgier po zleceniu rządów matce Elżbiecie. Wczasy jego niebytności działy się w kraju wielkie bezprawia, dla czego powszechne powstało w narodzie nieukontentowanie. Co widząc Ludwik nadał szczególniej szlachcie, chcąc ją sobie zjednać, wiele wolności i przywilejów. Pod jego panowaniem Polska mniej była szczęśliwą. Rządził lat 12. Po śmierci Ludwika nastąpiły zatargi, kłótnie i nierząd w państwie. Koronacja Jadwigi, córki Ludwika (r. 1384) uspokoiła burze w kraju. Królowej tej winien jest naród polski połączenie korony z Litwą; ona bowiem ze względu na religią i dobro Polski zwyciężywszy skłonności swoje ku Wilhelmowi, księciu austriackiemu, któremu była zaręczoną, oddała rękę swą Jagielle, arcyksięciu litewskiemu. Jagiello będąc poganinem ochrzcił się, przyjąwszy imię Władysława II., po czem z zgodą narodu się koronował.

Królowie z domu Jagiellonów.

Władysław Jagiello tedy zaprowadziwszy chrzest (r. 1386) na Litwie a tem samem umocniwszy przez skojarzenie tych dwóch dawniej sobie nieprzyjaznych narodów potęgę Polski, stawiał mocny opór Krzyżakom, zadawszy im w pamiętnej pod Grunwaldem i Tannenbergiem (w Prusach wschodnich) r. 1410 walce wielką klęskę *). Po śmierci żony Jadwigi chciał Władysław po-

*) W tej bitwie poległo około 40,000 krzyżackiego wojska; chorągwi zdobyto 51.

wrócić do Litwy, ale na prośbę Polaków pozostał się, pojawiając żonę Zofią, księżniczkę ruską, z której spłodzony syn starszy Władysław III. (r. 1434) Warneńczyk przez naród królem ogłoszony został. Prowadził młody monarcha wojny z Turkami, których na głowę pobiwszy do zawarcia sojuszu przymusił. Władysław nie dotrzymawszy warunków owego przymierza, wznowił powtórnie z nimi wojnę, która go o śmierć przypawiła; zginął bowiem w bitwie pod Warną. Panowanie jego wiele dobrego obiecywało krajowi, lecz zawczesny zgon nie pozwolił cieszyć się narodowi rządem dobrego króla. Panował lat 10.

Kazimierz IV. Jagiellończyk, co do cnót i męstwa nie wyrównał bratu; wojen też znacznych nie prowadził. Najważniejszem jednak dziełem jego było, że zawarłszy z Krzyżakami pokój za pośrednictwem posła papieżkiego Rudolfa w Toruniu (r. 1466), przyłączył Prusy zachodnie do Polski. Za jego panowania urodził się w Toruniu (r. 1473) Mikołaj Kopernik, sławny matematyk i astronom. — Kazimierz panując lat 48 pozostawił 6 synów, z których Jan Olbracht na tronie osiadł (r. 1492). Jedyłą jego wadą było, że polegał na radach i zdaniach niejakiego Włocha Kalimacha, człowieka chytrego i podstępного, z kąd nieraz powstały nieporozumienia między królem a narodem. Za jego czasów utraciła Polska w wyprawie wojennej przeciwko Wołochom wiele szlachty *). Panował lat 9. — Brat jego Alexander r. 1501 nie posiadał talentu ani bystrości rozumu wielkiego wojownika; z resztą był monarchą dobrym i szczerym, jak cała familia Jagiellońska; szczególniejsz kochał się w mu-

*) O tej wyprawie przechowało się przysłowie: „za króla Olbrachta wyginęła szlachta.“

zyce. Pod rządem jego zagęszczały się w kraju napady i rozboje po drogach; były przykłady, że nie tylko mężczyźni, ale nawet i kobiety z kryjówek napadały podróżnych. Także ograniczono władzę królewską, a powiększono wolność szlachty. /Panował lat 5.

Zygmunt I., brat jego młodszy osiadł, na tronie (r. 1506) z powszechną dla narodu radością. Mądry monarcha zajął się szczerze uszczęśliwieniem kraju. Pod jego panowaniem przeto doznała Polska najpiękniejszych czasów. Prowadził pomyślnie wojny z nieprzyjaciółmi na zewnątrz; w kraju zajął się rozszerzeniem oświaty; zakładał szkoły, przez co przyczynił się do rozkrzewienia nauk; wznosił miasta i wsi, poprawił rolnictwo. Czas ten obfity też był w uczonych mężów przyczyniających się do wzrostu oświaty. Zbyteczna uległość i pobłażanie żonie swój Bonie, kobiecie cheiwej, mieszkającej się do spraw publicznych, sparaliżowały zwłaszcza w ostatnim czasie jedność między królem a poddanymi. Zygmunt posiadał siłę tak wielką, że szyny żelaza łamał, a najgrubsze powrozy, jak nie zrywał. Po 42 letnim panowaniu umarł powszechnie żalowany r. 1548 w Krakowie. Naród z wdzięczności ku dobremu monarsze obrał jeszcze za życia jego syna Zygmunta Augusta. Miękkie i rozwiozłe wychowanie, jakie odebrał w młodości z rąk matki Bony, rokowało Polsce z początku panowanie nie najlepsze; ale wiek dojrzawszy pokazał, że w cnotach, mądrości, i czynach syn równy był ojcu. Załatwiwszy sprawy wojenne z Tatarami i Moskalami i połączwszy ostatecznie Litwę z Polską, zaprowadził w kraju porządek, przez co nauki i handel bardziej się rozwinęły; będąc sam biegły w naukach otaczał się ludźmi uczonymi, na jakich wtenczas Polsce nie zbywało; posiadał dobroć serca oraz wielką znajomość ludzi. Za

jego panowania rozszerzył się w kraju protestantyzm. Ze śmiercią Zygmunta wygasła familia Jagiellońska. Pano-
wał lat 24.

Królowie obieralni.

Po śmierci Zygmunta szlachta zebrawszy się do Warszawy na sejm, obrała królem Henryka Walezego, księcia francuzkiego r. 1574. Henryk nie długo siedział na tronie. Albowiem usłyszawszy o śmierci brata Karóla IX., króla francuzkiego, ujechał z Polski, której nie bardzo sprzyjał, aby osieść na tronie francuzkim. Widząc się Polacy bez króla wezwali na tron Stefana Batorego, księcia siedmiogrodzkiego r. 1575. Prowadzenie Stefana było jednym z najszcześniejszych. Piękne przymioty jego, przytém rozum i odwaga odświeżyły w narodzie męstwo. Poskromiwszy Moskalą, zaprowadził w kraju porządek i sprawiedliwość karząc zbrodnie a wynagradzając zasługi. Pomnożył wojsko polskie zobowiązawszy Kozaków przez nadanie im niektórych przywilejów; poprawił sądownictwo, a kochając się w naukach wybudował w Wilnie akademię, nad którą przełożył księży Jezuitów. Panował lat 11.

Epoka 5.

Od Zygmunta III. do ostatniego rozbioru Polski.

Polska upadająca od r. 1586—1795.

Obór Zygmunta III. Wazy, z familii królów szwedzkich nie przyniósł krajowi żadnego użytku. Ciągłe wojny z nieprzyjaciółmi i domowe zaburzenia pogrążyły ojczyznę pod słabym rządem tego króla w niemoc i osłabienie. Ztąd znikła jej szczęśliwość, ustawał wpływ na

pograniczne państwa. Naród nie miał też do Zygmunta synowskiego przywiązania. Zawikłany w wojnach z Szwecyą, Moskwą i Turcyą prowadził je z różnem szczęściem, najczęściej z własną szkodą. Znakomici bohaterowie jako to: Zamojski, Żółkiewski, Chodkiewicz (sławne jego zwycięztwo nad Turkami pod Chocimem r. 1621 odniesione), Lubomirski, zasłaniając piersią swoją ratowali w ważnych chwilach ojczyznę od zguby. Z resztą Zygmunt odznaczał się pobożnością i łaskawością, lecz zbywało mu na odwadze, znajomości ludzi i mocnej woli. Panował lat 45. — Odwaga i męztwo w wyprawach wojennych zjednawszy miłość narodu utworowały Władysławowi IV. synowi Zygmunta drogę do tronu. Władysław nie zawiódł oczekiwaniam i zaufaniam poddanych; dowody tego dał w czasie 16 letniego panowania swego. Zawarł z Moskwą przymierze a z Szwedem je odnowił; zaprowadził w kraju pocztę na wzór cudzoziemskich, zakazał używania cudzych tytułów jako to: baronów, grafów i t. d. sprowadził księży Pijarów; z miłości i synowskiego przywiązania ku ojcu wystawił w Warszawie wysoką kolumnę z posągiem Zygmunta. Władysław nie zostawił po sobie potomstwa; dla tego obrali Polacy brata jego Jana Kaźmierza r. 1648. Dwudziestoletnie panowanie Kaźmierza przedstawia jedną z najsmutniejszych epok. Wojny z Szwedem, które ścigał na Polskę Kaźmierz, roszcząc prawo po ojcu i bracie do korony szwedzkiej, wprawiły kraj w niekorzystne położenie; przytem bunty kozackie pod dowództwem Chmielnickiego, hetmana kozackiego, do czego wojna z Moskwą się przylączyła, oraz niezgody panów, kłótnie domowe, prześladowanie religijne, nareszcie głód i powietrze, groziły zgubą ojczyźnie, i tylko nieustraszone męztwo i poświęcenie bohaterów (Czarneckiego, pogromcy

Szwedów) zasłaniały ją od upadku *). Kaźmierz sprzykrzywszy sobie z tyłu miar niepomyślne dla siebie i dla kraju panowanie, złożył koronę r. 1668 na sejmie w Warszawie, przedstawivszy stanom państwa następcę Kondeusza, księcia francuzkiego, krewnego żony swojej. Ale Polacy pogardziwszy cudzoziemcem obrali królem rodaka Michała Korybuta Wiszniowieckiego r. 1668. Nie zbywało Wiszniowieckiemu na odwodze władania berłem, lubo nie wielkie posiadał zdolności i doświadczenia, jakich panującym potrzeba. Przedewszystkiem nienawiść, pogarda szlachty wyższej, zazdroszczącej mu wyniesienia na tron, były główną przyczyną niepomyślności rządów Michała. Umarł panując lat tylko 5.

Znając naród męztwo i zasługi Jana III. Sobieskiego, zlecił mu przeto ster państwa, r. 1673. Był to jednym z najdzielniejszych bohaterów, jakich kiedykolwiek posiadała Polska. Największą sławę zjednał Jan sobie i narodowi wybawiwszy Wiedeń, stolicę cesarstwa austryjackiego, z oblężenia przez Turków, z którymi nieustannie prawie wojował. Przy końcu panowania swego utracił miłość i zaufanie poddanych z powodu intryg żony do spraw państwa się mieszącej. Nieukontentowanie tedy panów i kłótnie własnej familii zatruiły Janowi ostatnie życia chwile. Rządził lat 23. Po śmierci jego wezwano na tron Fryderyka Augusta II., elektora saskiego r. 1696. Rządy jego sprowadziły nowe na kraj klęski. Zawarta przez niego przyjaźń z Piotrem Wielkim,

*) Szwedzi podbili już prawie całą Polskę; jedyne miasto Częstochowa, nie przyjawszy załogi szwedzkiej, obroniło się zadawszy klęskę nieprzyjacielowi. Szczególniej klasztor, dokąd się mała garsztka Polaków była schroniła, na których czele stał ksiądz przeor Paulinów Augustyn Kordecki, stawiał mocny opór Szwedowi rażąc go nielitościwie.

carem moskiewskim, ściągnęła na Polskę nieszczęśliwą wojnę. W zamiarze odzyskania od Polski oderwanych Inflant wydał August Szwedom wojnę. Ci pod dowództwem króla Karóla XII., pobiwszy wojsko Piotra pod Narwą, wkroczyli do Polski i Augusta po odniesionem nad nim zwycięstwie pod Kliszowem, niedaleko Krakowa, do złożenia korony i opuszczenia Polski zmusili.

Na miejsce jego ogłosił Karól XII. królem Stanisława Leszczyńskiego r. 1705, wojewodę Poznańskiego, którego jednak cały naród królem uznać nie chciał. Nie długo Stanisław siedział na tronie; albowiem po przegranej przez Karóla pod Puławą stoczonej bitwie r. 1709, wygnany August do kraju powrócił. Tu po ukończeniu z nieprzyjacielem wojny powstały burze i kłótnie z powodu przytomności wojska saskiego, jako też prześladowania dysydentów. Z wstąpieniem Augusta na tron wkradły się do Polski przepych, zbytki, pijaństwo. Rycerstwo polskie, niegdyś tak waleczne, oddawszy się rozpuście, zapominało o powinnościach swoich; ztąd znikała powoli także sława oręża polskiego. Handel i przemysł, a przedewszystkiem nauki, upadały. Nie zbywało wprawdzie Augustowi na waleczności (siłę miał tak wielką, że jednym cięciem pałasza łeb ucinał wołu); lecz nienawistny los nie pozwolił mu ani siebie ani Polski uszczęśliwić. Rządził lat 36.

Za panowania syna jego Augusta III. (r. 1773) nie lepiej działo się w kraju. Król zupełnie prawie zależąc od rządu moskiewskiego nie dbał wiele o sprawy w Polsce; najmiłszem zatrudnieniem jego było polowanie, muzyka i zabawy wszelkiego rodzaju. W kraju wybuchły wrzawy domowe, nieład; przechody wojsk moskiewskich niszczyły mieszkańców; swawola szlachty, zby-

tki i rozpusta zacierały dawne męstwo wojowników, wygubiły stare przodków obyczaje *). — Miary tych nie-szczęść dopełniło niedołężne panowanie Stanisława Poniatowskiego (r. 1764), ostatniego króla polskiego. Pod nim kraj doznał okropnego ciosu. Nasienia niezgód religijnych wydały zgubne dla ojczyzny owoce. Z sprzeczek religijnych urosła wojna polityczna, co przypawiło Polskę o ostatnią zgubę. Trzy mocarstwa: rosyjskie, pruskie i austrijackie skuteczniły pierwszy rozbiór Polski r. 1772. Prusy zajęły powiaty położone z prawej strony Noteci i Prusy zachodnie prócz Gdańska i Torunia. Przez drugi podział r. 1793 przypadły do państwa pruskiego Gdańsk, Toruń i Prusy południowe. Po nieszczęśliwie odbytej pod Maciejowicami bitwie, gdzie Tadeusz Kościuszko, dowódca Polaków, dostał się do niewoli Moskali, nastąpił trzeci podział r. 1795, w którym Prusy zagarnęły wschodnie Prusy, Warszawę i resztę Prus południowych. — Stanisław po 32 letnim panowaniu umarł w Petersburgu złożyłwszy koronę r. 1798.

W r. 1806 za zbliżeniem się Napoleona do Polski zabłysł promień nadziei odzyskania straconej ojczyzny. I tak pokojem Tylżyckim (r. 1807 7. Lipca) wydały Prusy wszystkie nieomal zabrane Polakom kraje, z których powstało księstwo warszawskie pod zarządem króla saskiego Fryderyka Augusta. Skoro zaś potęga Napoleona upadła, wrócono traktatem wiedeńskim r. 1815 Prusom zajęte dawniej przez nie posiadłości, których część południowa tworzy dzisiejsze

Wielkie księstwo Poznańskie.

*) Ztąd urosło owo przysłowie: za króla Sasa, jédz, pij i puszczaj pasa.

§ 1.

Nazwisko.

Wielkie księstwo Poznańskie, dawniej część królestwa polskiego pod nazwą Wielkopolski, wzięło nazwisko od miasta Poznania w środku kraju położonego.

Wielkopolska zawierała województwa: poznańskie — kaliskie — gnieźnieńskie — brzesko-kujawskie — sieradzkie — inowrocławskie.

§ 2.

Położenie kraju.

Wielkie księstwo Poznańskie położone jest na kuli ziemskiej pomiędzy 32 i 36tym stopniem długości wschodniej; tudzież między 51 i 54tym szerokości północnej. Co się tyczy zaś położenia księstwa w Europie, to kraj ten leży w wschodniej części środkowo-zachodniej Europy i tworzy część wschodnio-północnego państwa niemieckiego.

Najbardziej na północ prowincyi leżące miasto Koronowo równa się prawie położeniu Grenyngi i Embden; Poznań *) w równej linii z Międzyrzeczem odpowiada położeniu Amsterdamu i Hanoweru; Kępno zaś równa się położeniu Antwerpii i Dyseldorfu.

§ 3.

Granice.

Księstwo poznańskie graniczy na północ z Prusami zachodniemi (stykając się z okręgiem kwidzyńskim Marienwerder); na zachód z Brandenburgią (stykając z okręgiem Frankfurtskim) i z Szląskiem dolnym; na południe

*) Miasto Poznań jest oddalone od równika około 785½ mil, od bieguna północnego 564½ mil.

z Szląskiem (stykając się z okręgami: wrocławskim, opolskim i lignickim); na wschód z królestwem polskim (stykając się z guberniami: kaliską i mozowiecką) i z wschodnimi Prusami, częścią okręgu kwidzyńskiego.

§ 4.

Obszerność kraju.

Najpółnocniejszym punktem księstwa jest wieś Dzi-dno, niedaleko rzeki Sempolny, najpołudniejszym jest wieś Wodziczna za Kępem położona; największa tedy długość z północy na południe wynosi mil 38. Punktem najbardziej na wschód położonym jest wieś Chlewińska za Inowrocławiem, najbardziej na zachód wieś Osza, niedaleko Skwierzyny; największa szerokość tedy z wschodu na zachód wynosi mil 33. Obwód księstwa obejmuje 150 mil; płaszczyzna jego wynosi 536 mil kwadratowych.

§ 5.

Widok czyli kształt W. Ks. Poznańskiego.

W. Ks. poznańskie jest w ogólności krajem płaskim i równym; gór żadnych nie posiada. Mniej znaczne pasma wzgórków ciągną się wzdłuż brzegów rzeki Warty i Noteci. Najwięcej pagórków i lekkich wzniesień znajduje się w powiatach: poznańskim (góra Anny na prawym brzegu Warty 985 stóp nad powierzchnią morza wzniesiona), śremskim, kościańskim, krobiskim, wschowskim, międzyrzeckim, gnieźnieńskim, śródzkim, czarnkowskim, bydgoskim. Kraj pochylony jest po większej części ku zachodowi, jak to bieg rzek większych Warty i Noteci pokazuje. Tudzież poprzerzynany jest mniej więcej bagnami i nizinami. Niziny nad Wartą leżące wynoszą około 30 mil długości, bez żadnej jednak znacznej sze-

rekości; niziny zaś nadnoteckie w północnej stronie księstwa rozciągają się do 30 mil, szerokość zaś ich wynosi $\frac{1}{3}$ do 1 mili.

§ 6.

W o d y.

A. Rzeki:

W. ks. poznańskie jest dość obfite w wody. Liczy 110 większych i mniejszych rzek do dwóch kotlin t. j. Odry i Wisły wpadających. Wisła przyjmuje z księstwa rzek 8, Odra zaś 102. Rzeki brzegów wysokich nie mają, także spadek wód ich jest powolny. Najgłówniejszą rzeką w wielkiem ks. pozn. jest I. Warta. Warta wypływa z pod Kromołowa niedaleko Krakowa, płynie na północ aż do miasta Częstochowy, poczem zwraca swój kierunek na zachód; dalej płynie znów na północ aż do miasta Koło; biorąc zachodni kierunek dotyka miasta Konina, odkąd staje się spławną; wkracza potem za Pyzdrami do księstwa i płynie w tymże samym kierunku aż do Śremu zrosiwszy wprzód Nowemiasto. Od Śremu idzie ku północy przerywając miasto Poznań aż do Obornik, odkąd zwraca się ku zachodowi, oblewa miasto Wronki, Nowymost, Sieraków, Międzychód i Skwierzynę; biorąc nareszcie północno-zachodni kierunek wychodzi z księstwa i wkracza do Brandenburgii, gdzie pod Kistrzynem wpada do Odry.

Długość biegu Warty wynosi w księstwie mil 32; cała jej długość licząc od źródła aż do ujścia do Odry zawiera mil 105. Szerokość koryta Warty dochodzi przy wstępie do księstwa do 250 stóp, za Skierzyną wynosi 400, przy ujściu 600 stóp. Głębokość rzeki jest nie równa; w pewnych miejscach dochodzi mierzna do tego stopnia, że w suchych szczególniejszych latach żegluga na niej jest utrudnioną. Warta zama-

rza, zwyczajnie w miesiącu Grudniu i taje na końcu Lutego lub na początku Marca. W mokrych latach występuje z koryta i wyrządza znaczne szkody. — Do Warty wpływa w ogóle 16 rzek większych i mniejszych.

Z lewej strony wpadają do niej następujące rzeki:

a, Prosna wypływa z Szłaska i płynie w północnym kierunku, dotykając miasto Grabów; poczem wstępuje w granicę królestwa polskiego, oblewa Kalisz i przekracza znowu granicę księstwa w powiecie pleszewskim. Tworząc granicę między księstwem a królestwem polskiem wpada Prosna pod Pogorzelicami do Warty. Prosna jest spławną na drzewo od Kalisza.

Długość jej biegu wynosi mil 17, szerokość koryta przy ujściu do Warty 100 stóp.

Prosna przyjmuje do swego łoża rzeczki: Pratwę, Pomiankę, Janicę, Bystrzycę, Ołobok, Bóbr, Strugę wschodnią.

b, Lutynia wypływa z pod Raszkowa; płynąc w kierunku północnym zabiera rzeczkę Lubieską i wpada pod Pogorzelicami do Warty. Długość koryta wynosi mil 7.

c, Mosinka wpada pod Mosiną do Warty.

d, Samica wschodnia łączy się z Wartą pod Kiszewem, a

e, Samica zachodnia pod miastem Oberzycko.

f, Ostroroga wpada pod Nowym Mostem do Warty.

g, Kwilcz wpada pod Sierakowem do Warty.

h, Kamionna łączy się z Wartą niedaleko Międzychodu.

i, Obra wypływa ze stawu tegoż nazwiska w pobliżu wsi Obra pod Koźminem; płynie około Krzywina i Kościana w północno-zachodnim kierunku prze-

rynając bagno Obrzańskie aż do Kopanicy; potem zwraca się na północ i wpływa do jeziora Wielowiejskiego, chobienickiego, grojeckiego, nowowiejskiego i zbaszyńskiego. Płyńie dalej dawnem swem korytem w rozmaitych kierunkach na północ zachód, oblewa miasto Bledzewo i wpada pod Skwierzyną do Warty.

Długość biegu Obry wynosi mil 34. Od miasta Trzciela jest spławną na drzewo. Obra przyjmuje rzeczkę Pogonę, Kanię, Prut, Ziemin, Paklicę, Pieski, Tarnakał i Tyme.

Z prawej strony Warty wpadają do niej następujące rzeki:

- a, Struga ma swe źródło niedaleko miasta Mielżyna, wpada do Warty w królestwie polskiem.
- b, Września płynąc koło Wrześni przechodzi w granicę królestwa pol. i wpada do Warty.
- c, Maskawa wypływa w powiecie średzkim pod wsią Tulce, wpada zaś do Warty za wsią Kępą małą.
- d, Cybina wytryska w powiecie średzkim, przechodzi przez kilka jezior i wpada do Warty pod Poznaniem.
- e, Główna wypływa z jeziora pobiedziskiego i płynąc na zachód wpada za Poznaniem pod wsią Główno do Warty.
- f, Wełna ma swe źródło w powiecie gnieźnieńskim. Przechodząc przez kilka jezior idzie w kierunku zachodnim obławszy miasta Janowicie, Wągrowiec, Mieścisko, Żerniki, Rogoźno i wpada pod Obornikami do Warty, przyjąwszy z lewej strony małą Wartę także Wełną zwaną. Od Rogoźna jest spławną, przez co ułatwiony jest spław drzewa do Warty z powiatu wągrowieckiego.

Długość koryta wynosi mil 11.

g, Noteć wypływa z jeziora Gopło w powiecie inowrocławskim, płynie na północ-zachód przez kilka jezior, oblewa miasta Pakość, Barcin, Łabiszyn i Rynarzewo. Pod Nakłem łącząc się z kanałem bydgoskim (przez co połączona jest z Wisłą za pomocą rzeki Brdy) zaczyna być spławną. Płynąc dalej w zachodnim kierunku na miasta Uśc, Czarnków, Wieleń wychodzi z granic księstwa i wpada pod Landsbergiem do Warty.

Długość jej biegu wynosi mil 45; szerokość koryta jest rozmaita; pod Nakłem dochodzi do 100 stóp, przy ujściu do Warty do 300 stóp. — Przez połączenie Noteci z kanałem bydgoskim, a tem samem z Wisłą, złączone są wody Wisły z wodą Warty i Odry a ztąd z wodą Elby. Kanał bydgoski, którego szerokość stóp 60, głębokość 5 stóp, długość zaś przeszło mil 4 wynoszą, wykopany został r. 1774 za panowania Fryderyka Wielkiego nakładem 740,000 tal.; utrzymanie jego roczne kosztuje blisko 6000 tal., a donosi państwu około 120,000 tal.

Z lewej strony przyjmuje Noteć rzeczkę Gąsawkę pod miastem Rynarzewem wypływającą z jeziora gąsawskiego; rzeczkę Margonin, niedaleko miasteczka. — Z prawej strony wpadają rzeczki: Rakitka, Łobzonka z Lubią i Rudną. Głda wytryskująca z Pomeranii z rzeczką Glümin i Piłą; od miasta Piły jest spławną. Drawa z rzekami Plecą, Przysieką i Szmelcą.

Do Odry wpadają następujące rzeki:

- a, Barycz wypływa w powiecie odalanowskim. Płynąc na zachód staje się od miasta Milicz spławną i wpada do Odry pod wsią Szwasen.

Długość jej biegu wynosi w księstwie mil 6, w ogóle 22 mil. Barycz przyjmuje z księstwa: Orlę, wytryskującą w powiecie Krotoszyńskim. Orla płynąc w południowo-zachodnim kierunku oblewa miasto Koźmin, Jutrosin i Du-

pin. W połączeniu z rzeczką Rzedziącą, Orlą tylną i Dąbrozną wchodzi w granicę szlązką i wpada pod miastem Wąsorzem (Herrnstadt) do Baryczy.

6, Obrzyca wypływa z jeziora rudnickiego Obra zwanego i wpada w połączeniu z zgniłą Obrą, wytryskującą z błot brojeckich, w powiecie międzyrzeckim, do Odry.

II. Wisła dotyka granicy księstwa, mianowicie powiatów inowrocławskiego i bydgoskiego. Wypływa z królestwa polskiego w gubernii Mazowieckiej z Gór Karpackich. Płynąc w różnych kierunkach, (głównie w północnym), tworzy granicę za Toruniem między w. ks. pozn. a król. polskiem, poczem dzieląc się na odnogę prawą czyli Nogat wpadającą do zatoki Fryszhaf, i na odnogę lewą, uchodzi za Gdańskiem do morza bałtyckiego.

Długość koryta w księstwie wynosi mil 5, największa szerokość zaś 2800 stóp. Wisła jest rzeką spławną; główny na niej przewóz jest pod Fordonem. Do Wisły w padają w księstwie: a) zielona Struga mniejsza pod Toruniem, b) Brda wypływa z Prus zachodnich w powiecie chojnickim i wkracza do księstwa po przyjęciu rzeczki Sempolny. Płynąc na południe styka się z kanałem bydgoskim, poczem zwracając kierunek na wschód wpada do Wisły.

B. Jeziora:

W. ks. poznańskie ma liczne jeziora; liczba ich wynosi blisko 600; są powiększej części rybniejsze od rzek i głębokie, co utrudnia niekiedy połów ryb. Połączone z rzekami są spławne. Najznaczniesze jeziora są:

1. Jezioro Gopło, w powiecie inowrocławskim, największe w księstwie poznańskim. Długość jego wynosi $3\frac{3}{4}$ m., szerokość $\frac{3}{5}$ mil. Jest bardzo rybne. Jego brzegi dostarczają bydłu paszy. Pomędzy

wielu wsiami, położonemi nad brzegami Gopła, zasługuje na uwagę wieś Szarlej, mająca w dawnych czasach warowny zamek. Z jeziora tego wypływa Noteć.

2. Jezioro Trląg na zachód od Gopła, między Strzelnem a Pakością; przez nie przepływa Noteć.
3. Jezioro Ptur, w powiecie szubińskim, na zachód od miasta Barcina.
4. Jezioro Góra, także w powiecie szubińskim, w północnej stronie miasta Żnina.
5. Jezioro Łososniki, w powiecie Mogilnickim, na południe od miasta Gębice.
6. Jezioro Rogowo, w powiecie mogilnickim, na północ od Rogowa.
7. Jezioro Wiecanów, w powiecie mogilnickim, w północnej stronie miasta Mogilna.
8. Jezioro Ostrowite, na południe wschód od Trzemeszna.
9. Jezioro Powidzkie, na wschód od Powidza, długie 1 milę, w niektórych miejscach $\frac{1}{2}$ mili szerokie. Część jego południowa należy do królestwa polskiego.
10. Jezioro Skorzęcin na zachód od jeziora Powidzkiego.
11. Jeziora: Rgielsko, Łęgowo, Durowo, w powiecie wągrowieckim, przy mieście Wągrowcu.
12. Jezioro Tonowo, około Żernik.
13. Jezioro Kleckie, [pomiędzy Kleckiem a Lopiennem.
14. Jezioro Margonin, w powiecie chodzieskim.
15. Jezioro Białe, w powiecie czarnkowskim, na południe od Wielenia.
16. Lenagóra, przy mieście Pobiedziskach.

17. Jezioro Bytyńskie, w powiecie szamotulskim, około miasta Bytnia.
18. Jezioro Zbąszyńskie, w powiecie międzyrzeckim.
19. Jezioro Chłop, także w powiecie międzyrzeckim, około Pszczewa.
20. Jeziora: grojeckie, wielkowiejskie i chobienickie, w powiecie babimoskim, około Kopanicy.
21. Jezioro Wojnowo, przy mieście Babimoście.
22. Jezioro Strykowo i Demanczewo, w powiecie poznańskim, około miasta Stęszewa.
23. Mokry Lutolek (Naßletter-See), i Rybojadel na zachód-północ od Trzciela.
24. Jezioro wielki Kiekrz, w północno-zachodniej stronie od Poznania.
25. Jezioro Swarzędzkie pod miastem Swarzędz.
26. Jezioro kórnickie i bnińskie, w powiecie śremskim, przy Kurniku i Bninie.
27. Jezioro dołskie, także w powiecie śremskim.
28. Jezioro zaniemyślskie, w powiecie średzkim.
29. Jezioro Przement, w powiecie wschowskim.
30. Jezioro Osieczno, w powiecie wschowskim przy Osiecznie.

C. Bagna.

W dawnych czasach były brzegi rzek większych, jako to: Warty, Noteci i Obry powiększej części pełne zarośli bagnistych. Później, szczególnie za panowania Fryderyka W. większą część owych prawie nieprzystępnych brzegów ręka ludzka osuszyła i z nich urodzajną uczyniła ziemię. Mimo to znajdują się jednak nad rzekami i jeziorami bagna, z których znaczniejsze są:

- a, wielkie bagno obrzańskie czyli błota oberskie, w powiatach babimoskim i kościańskim po obu brzegach

rzeki Obry. Ma 6 mil długości, a $1\frac{1}{2}$ mili szerokości. Do osuszania błot obrzańskich przyczyniają się mianowicie zaprowadzone wzdłuż rzeki Obry kanały.

- b*, Bagno kocieszyńskie, nad zgniłą Obrą, w powiecie międzyrzeckim.
- c*, Bagna po obu brzegach Warty, w powiecie międzychodzkim, około Skwierzyny.
- d*, Bagno Obra małe, w powiecie pleszewskim.
- e*, Bagno około miasta Rydzyny, w powiecie wschows.
- f*, Bagno Barycz małe, w powiecie odalanowskim, około Odalanowa.
- g*, Bagna po obu brzegach rzeki Noteci, w powiecie czarnkowskim (około wsi Jędrzejewa), w powiecie chodziezkim i t. d.
- h*, Bagno Bachorze zwane, nad jeziorem Gopło.
- i*, Bagno Lasowiny, około Szubina.

§ 7.

G r u n t.

Wewnętrzne warsztwy ziemi wielkiego ks. poznańskiego składają się z wielkich mas gliny i gipsu: w zewnętrznych warsztwach czyli powierzchni gruntu przebija się już to piasek, już też glina. W ogólności grunt urodzajny; w okolicach piaszczystych mniej żyzny. Najurodzajniejszą jest ziemia kujawska, ziemia w powiatach środzkim, wrzesińskim i kościańskim. Najwięcej gruntu piaszczystego znajduje się w powiatach szubińskim, międzyrzeckim, międzychodzkim i babimoskim.

§ 8.

P o w i e t r z e.

Powietrze kraju tego jest umiarkowane, czyste i zdro-

we. Najwyższy stopień ciepła dochodzi latem do 26°; najwyższy stopień zimna rzadko przechodzi 20°.

§ 9.

P ł o d y.

A. Płody kopalne:

W. ks. pozn. jest mniej bogate w płody kopalne. Z kruszców posiada kraj żelazo błotne mianowicie w powiecie krobskim wzdłuż rzeki Orli i Dąbrożny. Z ziemi ma wapno (w okolicach Bydgoszczy i Wągrówca), margiel, krzemionkę, glinę czerwoną i garncarską. Niedawno odkryto bursztyn i węgiel ziemny nad Wartą; bursztyn kopią w okolicy Rogoźna i Skok *); węgiel ziemny zaś wydobywają w bliskości miasta Wroniek i Obornik. Torf kopią około Poznania i w innych okolicach; także i na saletrze nie zbywa prowincyi. Często napotykają w ziemi skamieniałe szkielety zwierząt ssących (słoni, jeleni).

B. Płody roślinne:

Najgłówniejszym płodem roślinnym wielk. ks. pozn. jest zboże wszelkiego gatunku, jako to: pszenica, żyto, jęczmień, owies, tatarka, proso, groch, wyka, rzep, len, konopie, soczewica, chmiel. Z ogrodowin posiada kraj: kartofle, kapustę, rzepę, burak i t. d. Także rosną tabaka, cykorya, uprawa pierwszej w powiatach gnieźnieńskim i babimskim, ostatniej w wschowskim i krotoszyńskim. Z drzew owocowych najwięcej grusz, śliw, wisien, jabłoni; z krzew jagodowych: maliny, agrest, porzeczki i t. d. Najwięcej winnic jest w okolicy zachodniej księstwa, szczególnie w powiecie babimskim. — Lasy są liczne; w niektórych miejscach daje się jednak

*) W Gębicach, powiecie czarnkowskim, wykopano r. 1837 cztery szefle bursztynu, które przyniosły 750 tal.

czuć brak drzewa. Najzwyczajniejsze gatunki drzew leśnych są: sosny, dęby, brzoze, olsze, buki, świerki i t. d.

C. Płody zwierzęce:

Z zwierząt domowych najpospolitsze są: konie, woły, owce, trzoda chlewna, kozy, osły; z ptactwa domowego: kury, gęsi, kaczki. Z zwierząt dzikich posiada księstwo: zające, lisy, sarny, jelenie, zбіki, wilki (w lasach na pograniczu królestwa polskiego), rzadko dzikie świnię; z ptactwa dzikiego: kuropatwy, dropie, cietrzewie, jarząbki, słomki, bekasy, sowy, kruki, jastrzębie. — Z ryb łowią: jesiotry, łososie, węgorze, sumy, okonie, sędocze, szczupaki, karpie, karasie, leszcze, liny, raki, minogi i t. p. Połów pijawek także jest znaczny mianowicie w powiecie babimoskim. Pszczół jest wiele, po większej części przechowują się w lasach. Jedwabników mało; niegdyś najwięcej chodowano w okolicy Kórnik.

§ 10.

Ludność.

Ludność ogólna wielkiego księstwa poznańskiego wynosi 1,370,000 dusz; na milę kwadratową przypada tedy 2500 m. Ludność księstwa dzieli się na ludność miejską i wiejską; stosunek pierwszej nie równie niniejszy od stosunku ostatniej. W okolicach urodzajniejszych (na pograniczu Szląska i królestwa pol.) liczba mieszkańców przewyższa liczbę w okolicach mniej urodzajnych (na pograniczu Brandenburgii).

§ 11.

Mieszkańcy.

A. Pochodzenie i mowa:

Pierwotni mieszkańcy wielkiego księstwa poznańskiego są Polacy. Zamieszkują w liczbie przeważającej;

obok nich znaczna także liczba Niemców i Żydów. Niemcy zjawili się w księstwie już na początku 13go wieku za czasów króla Przemysława. Głównem ich siedliskiem była Wschowa i Międzyrzecz. Później nieco w czasie wojny trzydziestoletniej a jeszcze później przy pierwszym rozbiórze Polski sprowadzono nowych kolonistów niemieckich, i tych osadzono nad brzegami Noteci. Drugi i trzeci rozbiór Polski znacznie pomnożył liczbę osadników niemieckich. Odtąd ludność ta coraz bardziej w księstwie się wzmaga. — Żydzi osiedli w kraju już przed wiekiem 13tym. Mieszkają po większej części w miastach handlowych. Liczba Polaków w księstwie wynosi 880,000, Niemców 410,000; Żydów 80,000. Językiem panującym w księstwie jest polski, jako język narodowy, i język niemiecki zaprowadzony po sądach i szkołach. Większa część Polaków posiada także język niemiecki, jako też wiele Niemców mówi po polsku. Żydzi używają języka niemieckiego; wielu także mówi lubo zepsutym dialektem po polsku.

Lubo Polacy w ogólności większość mieszkańców stanowią, znajdują się jednak okolice, w których liczba Niemców w szczególności przewyższa liczbę Polaków. Najwięcej przez mieszkańców niemieckiego pochodzenia są zamieszkane następujące miasta: Bydgoszcz, Piła, Szamocin, Fordon, Wieleń, Wyrzysk, Chodzież, Margonin, Czarnków, Trzcianka, Łabiszyn, Radolin, Rynarzewo, Łobżennica, Miasteczko, Wolsztyn, Kargowa, Skwierzyna, Międzychód, Rakoniewice, Rostarzewo, Sieraków, Międzyrzecz, Brojce, Bojanowo, Rawicz, Rydzyna, Leszno, Ostrowo, Zaborowo, Szlichtyngowo.

B. Religia:

Pierwsi mieszkańcy wielkiego księstwa poznańskiego byli poganie. Dopiero Mieczysław I. przyjąwszy chrzest wiarę Chrystusową po całej Polsce zaprowadził. Religiją panującą w księstwie jest katolicka; obok niej jest wy-

znanie protestanckie. Prócz tego są jeszcze wyznania starozakonne i greckie.

Kościółów katol. znajduje się w księstwie 679, protestanckich 121, synagóg 96; Grecy, którzy około połowy 18go wieku z Macedonii do Polski przyszli, posiadają dom modlitwy jeden.

C. Zatrudnienie:

a, *Rólnictwo.*

Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest uprawa roli, która za staraniem i pilnością właścicieli od niejakużego czasu znaczne się polepszyła. Błotniste i bagniste grunta, niegdyś nodze ludzkiej nieprzystępne a tem samem żadnych korzyści nie przynoszące, teraz przez staranne zabiegi obfite wydają plony. Z uprawą roli połączone jest chodowanie bydła.

b, *Przemysł.*

W ogólności przemysł w księstwie w porównaniu do innych prowincyi jeszcze się nie rozwinął. Znacznych fabryk nie ma; atoli nie zbywa krajowi na warsztatach sukiennych, płóciennickich, oraz garbarniach, farbierniach i t. p. Posiada hut żelaznych 11, miedziannych 5, szklanych 10, gisernie dzwonów, fabryki potażu, wapiennic 72; fabryki tytoniu, rafinerye cukru, oleju, gorzelnie, piwowarnie.

c, *Handel.*

Głównie ogranicza się handel zewnętrzny w księstwie na wywożeniu z kraju różnych gatunków zboża, maki, wełny Wartą, Odrą; pszenicy i drzewa mianowicie Wisłą do Anglii, i na wprowadzaniu towarów zagranicznych, wina, kawy, cukru, herbaty, korzeni, soli, tudzież towarów jedwabnych bawełnianych, oraz żelaza, miedzi i t. d. Handel wewnętrzny zaś prowadzą mie-

szańcy księstwa po miastach rozwożeniem i sprzedawaniem krajowych płodów i wyrobów. Do łatwiejszego przeprowadzania towarów przyczyniają się bite gościńce zwierowe jako też kolej żelazna łącząca miasto Berlin, Szczecin z miastami Poznań i Bydgoszcz.

§ 12.

Stan oświaty i zakłady naukowe.

W pierwszych czasach zaprowadzenia Chrześcijaństwa oświata w księstwie na niskim znajdowała się stopniu. Oświecenie prawie wyłącznie spoczywało w ręku duchownych. Za panowania królów z rodziny zygmuntońskiej i jagiellońskiej znaczne kultura uczyniła postępy. W wieku 16tym była już szkoła wyższa w Poznaniu tak nazwane kolegium Lubrańskie, założone przez Jana Lubrańskiego, biskupa poznańskiego r. 1519, później r. 1573 kolegium jezuickie, jako też szkoła ks. Pijarów (w Rydzynie), szkoła braci czeskich (w Lesznie). Ustanowiona w Polsce r. 1775 komisya edukacyjna zajęła się urządzeniem szkół w poznańskim, lecz z powodu różnych przeszkód w owym czasie zaszłych chęci wspomnionéj komissyi nie mogły w tej mierze wyrównać potrzebom krajowym. Po zajęciu księstwa przez Prusy rząd szczególnież zwrócił uwagę na zapobieżenie niedostatkw szkół. Ale zamiary jego spełzły na niczem z przyczyny wypadków wojennych w latach 1806—13. Dopiero po powtórnem zajęciu prowincyi przystąpił do wykonania przedsięwziętego zamiaru. — Oświata w stanie obecnym na wyższym znajduje się stopniu. Nie masz wprawdzie szkoły najwyższej (akademii), natomiast istnieją seminarya duchowne, przysposabiające młodzież do stanu duchownego, gimnazya, kształcące młodzież do szkół najwyższych, seminarya nauczycielskie; tudzież szkoły miejskie dla płci męskiej i żeń-

skiej w miastach znaczniejszych *); także na szkołach przemysłowych księstwu nie zbywa. — Księgozbiorów znacznych nie ma prócz jednego w Poznaniu; księgarń i drukarni dość wielka znajduje się liczba.

W ogólności oświata w księstwie znaczne czyni postępy, do czego mianowicie przychylają się obywatele przez utworzenie kilku towarzystw na celu dobro publiczne mających, a szczególnież towarzystwa naukowej pomocy celem wspierania kształcącej się młodzieży.

§ 13.

Władze administracyjne.

a, Władza świecka:

Na czele całego księstwa stoi prezes naczelny. W rękę jego spoczywa władza i dozór całej prowincyi. Przy nim zasiadają władze rejencyjne w Poznaniu i Bydgoszczy; każda z nich składa się z trzech wydziałów: pierwszy wydział tyczy się spraw wewnętrznych, drugi spraw duchownych i szkolnych, trzeci tyczy się podatków, dóbr i lasów królewskich. Władzom rejencyjnym ulegają radzcy ziemscy; tym powierzony jest dozór nad powiatami; od władzy radzców ziemskich zależą magistraty miast, urzędy policyjne i komisarze obwodowi.

b, Władza duchowna:

Na czele całego duchowieństwa katolickiego jest arcybiskup gnieźnieński i poznański. Pod władzą jego zostaje cała diecezya gnieźnieńska i poznańska. Urząd za-wiadywania sprawami kościelnymi ma konsystorz jeneralny arcybiskupi; władzy konsystorza podlegają dziekani, ostatnim proboszcze.

*) Szkół elementarnych posiada księstwo 1806, z tych 989 katolickich, 747 ewangelickich i 70 żydowskich.

Duchowieństwo protestanckie zależy od władzy konsystorza protestanckiego, głową którego jest superintendent jeneralny.

c, Sądownictwo:

Sądownictwo spoczywa w władzy sądów apelacyjnych, sądów powiatowych (dawniej ziemsko-miejskich), z którymi połączone są sądy śledztwa czyli inkwizytoryaty; ostatnie rzeczono sądy zależą od sądów apelacyjnych, nad którymi przełożeni są prezesowie sądowi; dozór sądów powiatowych polecony jest dyrektorom sądowym.

d, Ustanowienia ogólne:

Są jeszcze inne ustanowienia jako to: towarzystwo kredytowe, zaprowadzone w księstwie roku 1821 na wzór innych prowincyi niemieckich (Szlązka, Prus wschodnich), w skutek czego dozwolono jest właścicielom zaciągać pożyczkę na grunta swoje w listach zastawnych; komisyje jeneralne (od roku 1823) w celu regulacyi gruntów włościańskich, a tem samem zniesienia zależności chłopów od swych panów; towarzystwo ogniowe w celu wynagrodzenia straty z pożaru wynikłej przez składkę, do której każdy członek tegoż towarzystwa opłaca pewną ilość pieniędzy w stosunku sumy, z jaką do towarzystwa przystąpił.

Główny urząd pocztowy ma dyrektor jeneralny poczt w królestwie pruskiem. Od głównego pocztamtu w Poznaniu zależą pocztamty na prowincyi, poczty konne i ekspedycye listowe.

e, Skarbowość:

Co się tyczy skarbowości, wiedzieć trzeba, że wszystkie dochody wypływające z gmin odsyłane bywają do kas powiatowych radzcom ziemskim poruczonych. Ostatnie odsyłają do kasy głównej departamentowej, która ze-

brańemi pieniędzmi opłaca urzędników, wojsko; resztę zaś przesyła do ministra skarbu w Berlinie.

§, Siła zbrojna:

W wielkiem ks. pozn. umieszczony jest 5ty korpus armii pruskiej czyli dywizya 9ta i 10ta. Miasto Poznań jest głównem stanowiskiem dywizyi 10tój składającej się z 18go i 19go pułków pieszych liniowych, 7go pułku huzarów, 6go ułanów i 18go i 19go pułków obrony krajowej (landwe-rów). Siła zbrojna wojska liniowego wynosi około 10,000, obrony krajowej 1go powołania około 20,000, 2go powołania blisko 30,000. Dowództwo siły zbrojnej spoczywa w ręku komenderującego generała 10tój dywizyi.

§ 14.

Udział w reprezentacyi krajowej.

W r. 1823 ustanowione zostały dla księstwa tak zwane stany czyli sejmy prowincjonalne. Stanów jest 3: stan rycerski, stan miejski i stan połączonych gmin.

Członkowie stanów nazywają się deputowani, których obierają na zgromadzeniach powiatowych pod przewodnictwem radzców ziemskich i na zgromadzeniach miejskich pod przewodnictwem burmistrzów. Każdy deputowany mający lat 30 powinien posiadać własny grunt, oraz wyznawać wiarę chrześciańską. Urząd deputowanych trwa lat 6. Miejscem sejmowych obrad jest miasto Poznań. Dzień rozpoczęcia sejmku wyznacza wyrok królewski.

§ 15.

Podział kraju.

W. ks. pozn. dzieli się na 2 departamenty: na departament poznański i departament bydgoski. Każdy departament czyli okręg rejencyjny rozpada na powiaty.

Okręg rejencyjny pozn. zawiera powiatów 17: powiat poznański, obornicki, szamotulski, międzychodzki, międzyrzecki, bukowski, babimoski, kościański, wschowski, krobowski, śremski, środzki, wrzesiński, pleszewski, krotoszyński, odalanowski, ostrzeszewski. Departament bydgoski liczy następujących 9 powiatów: bydgoski, wyrzyski, chodzieżki, czarnkowski, wągrowiecki, gnieźnieński, mogilnicki, szubiński, inowrocławski. W ogóle jest powiatów 26.

Miast w departamencie pozn. jest 91, wsi 3888; w departamencie bydg. 54 miast, wsi 2454; w całym księstwie miast 145, wsi 7342.

Szczegółowe opisanie powiatów, miast i wsi znaczniejszych z wykazem pamiątek historycznych.

§ 16.

I. Departament poznański.

I, Powiat poznański.

Rozległość powiatu pozn. obejmuje $19\frac{7}{10}$ mil kwadr. Grunt jego powiększają części płaski, piaszczysty, przytem urodzajny mianowicie około Poznania. Liczy 88,000 miesz.; głównem ich zatrudnieniem jest uprawa roli, przemysł i handel. Powiat pozn. zawiera parafii katol. 25, prot. 3, synagóg 2. Miast ma 3, wsi 332. Miasta są:

1, *Poznań* (Posen), główne miasto prowincyi, jest jednym z najstarszych miast w Polsce.

Czas założenia i nazwisko jego trudno jest oznaczyć, zwłaszcza, że różne są podania w tej mierze kronikarzy. Jeden utrzymuje, że miasto wzięło swe nazwisko od miejsca, na którym poznał się Otto III., cesarz niemiecki, z Bolesławem Chrobrym; drugi, że tutaj najpierw poznano wiarę chrze-

ściańską; inny znowu, że miasto odebrało nazwę od miejsca, na którym poznało się trzech braci: Lech, Czech, Rus, którzy na pamiątkę założywszy miasto, Poznaniem nazwać mieli. Lecz to tylko domysły; początek założenia Poznania przypada w 6tym wieku zapewne przez jakie plemię lechickie, które w okolicy Warty osiadło, nazwisko zaś może jakim przypadkiem powstało.

W pierwszych czasach swego istnienia leżał Poznań na prawym brzegu Warty; głównym jego punktem był wzgórek, na którym dziś stoi kościół St. Jana jerozolimskiego. Dopiero później około r. 1240 przeniósł Przemysław miasto na lewy brzeg Warty, odkąd nabierało większego wzrostu, aż nareszcie w wieku 17tym Poznań miał już tę rozległość a może i większą od dzisiejszej. Miasto Poznań wiele ucierpiało już to przez pożary, morowe powietrza, już to przez wojny. W latach od 1174 do 1709 grasowało powietrze t. j. w przeciągu 535 lat 43 razy; potem wojny, mianowicie szwedzkie wiele dokuczyły miastu. Dopiero za panowania Stanisława Poniatowskiego zaczął się Poznań w każdym względzie podnosić.

Poznań, nad Wartą, liczy 40,000 m.; kościołów katol. miał dawniej 21, dziś 19, z których tylko 14 są do nabożeństwa używane; reszta ma dziś inne przeznaczenie; kościołów prot. 3, żydzi mają jedną synagogę, prócz tego jest dom modlitwy dla Greków. Z kościołów katolickich zasługuje na uwagę tum czyli katedra. Założony w raz z biskupstwem pierwszym polskim przez Mieczysława I. r. 968, doznał wiele zmian przez częste pożary. Dzisiejszy kształt otrzymał w r. 1775; jest pokryty miedzią i przyozdobiony pięciu wieżami. Spoczywają tu zwłoki zmarłych w Poznaniu królów: Mieczysława I., Bolesława Chrobrego, Mieczysława II., Kaźmierz I. i Przemysława. Widzenia godna jest tu kaplica z ozdobną rzeźbą w porządku byzantyńskim, obejmująca posągi z brązu ulane Mieczysława I. i Bolesława Chrobrego, na przeciwko których spoczywają ich zwłoki. Fara

wystawiona przez ks. ks. Jezuitów r. 1651. Kościół pobernatyński odznacza się 2ma pięknymi wieżami i silnemi organami; kościół pofranciszkański, także z pięknymi nowo urządzone organami. — Do znakomitych gmachów policzyć można: ratusz z obszernym rynkiem założony za panowania Zygmunta I. Wspaniała jego wieża wystawioną została w dzisiejszym kształcie dopiero r. 1730. Ze wewnętrzne ściany z przodu budynku przyozdobione są malowidłami; wewnątrz zaś upiękzone starożytną sztukaterią. — Biblioteka Raczyńskich wsparta 24 kolumnami z lanego żelaza. Bazar z obszernymi lokalami. Zamek poznański *) uwagi godny więcej z historycznych pomników, aniżeli z wzniosłości budowy; wystawił go Przemysław, król polski; był dawniej stolicą króla i rezydencją wojewodów poznańskich; dziś zasiada w nim sąd apelacyjny. Dom towarzystwa kredytowego, pałac arcybiskupi z dość obszernym dziedzincem, kolegium pojezuickie, dzisiejsze mieszkanie naczelnego prezesa i władzy rejencyjnej, nareszcie teatr.

Poznań jest siedliskiem władz prowincjonalnych. Tu mieszka naczelnik prowincyi, arcybiskup, dowodzący generał. Jest tu rejencya główna, sąd apelacyjny, powiatowy, inkwizytoryat, dyrekcyja policya, landratura, ko-

*) O górze, na której stoi zamek, przechowało się podanie następujące. Po śmierci Mieczysława II. mieszkańcy miasta porzuciwszy przyjętą wiarę Chrystusową, wrócili do bałwochwaltwa prześladować i zabijając księży. Dla tego rozgniewawszy się Pan rozkazał szatanom przenieść górę jedną z Szlązka, na której modlili się poganie, i wrzucić w koryto Warty, aby wylewem rzeki Poznańczyków ukarać. Tymczasem czarci spóźnili się z przeniesieniem owej góry; albowiem gdy dochodzili do miasta, kur zapiał, na którego głos diabli górę upuścili i do piekła wrócili. Mieszkańcy Poznania zaś nazajutrz z zadziwieniem ujrzeeli wzgórek na miejscu, gdzie dawniej była równina.

misya generalna i specjalna regulacyjna, komendantura, dyrekcya prowincjonalnych podatków, dyrekcya towarzystwa kredytowego, ogniowego, dyrekcya miar i wag, naczelny urząd prowiantowy, poborowy, pocztowy, główny urząd magazynu soli. Z zakładów naukowych posiada miasto 2 seminarya: seminaryum duchowne, na miejscu dawniej akademii czyli szkoły Lubrańskiego, seminaryum nauczycielskie z połączonym zakładem głucho-niemych; 2 gimnazya t. j. katolickie Maryi Magdaleny (dawny zabytek księży Jeżuitów) i gimnazjum luterskie fryderychowskie; szkołę realną, szkołę przygotowawczą, szkołę Ludwiki czyli szkołę panien, w dawnym pałacu Górków. a następnie klasztorze panien Benedyktynek z Chełmna, szkołę miejską, przemysłową i 12 szkół elementarnych, Prócz tego ma miasto kilka drukarni i księgarni; 2 szpitale, dom sierót, lazaret i więzienie. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest handel, gorzelnictwo, piwowarstwo. Mają fabryki tytoniu, pojazdów, trzewików, tkanek bawełnianych; farbiernie, co rok jarmarki na wełnę, prócz tego 4 jarmarki 8dniowe w roku, wyścigi konne z wystawą bydła. Poznań był dawniej opasany murem, dziś jest otoczony mocną warownią, nad którą pracują od roku 1828. Częsty wylew Warty sprawia wschodniej części miasta znaczne szkody.

Godne wspomnienia tutaj jest poznanie się i przyjęcie Ottona III. jadącego do grobu ś. Wojciecha do Gniezna przez Bolesława Chrobrego; przy tej sposobności uznany został Bolesław przez cesarza królem polskim. W r. 1147 obległ Władysław II. braci swoich: Mieczysława, Bolesława i Henryka, którzy tutaj się byli schronili, lecz pobity uszedł do Niemczech. *) W roku 1297 obrali tu

*) Zobacz stronę 8.

Wielkopolsanie Władysława Łokietka królem; ale gdy wojsku pozwolił dopuszczać się bezpraw, nie kontenci z wyboru zebrali się w Poznaniu (r. 1300) i Wacława, króla czeskiego, królem ogłosili. Następnie w roku 1574 odbył się wjazd do Poznania Henryka Walezego, jadącego z Francji na koronację do Krakowa. Za panowania Jana Kazimierza r. 1655 opanowali Szwedzi miasto; w roku 1703 nastąpiło powtórne zajęcie Poznania przez Szwedów a w rok potem zaszła bitwa między Szwedem a wojskiem saskim, które pobitem zostało. W tymże samym roku nastąpiło oblężenie miasta Szwedem osadzonego przez wojsko saskie i moskiewskie pod dowództwem Patkula; ostatni zmuszony odstąpił od oblężenia, W roku 1793 przy drugim rozbiórce Polski zajęło miasto wojsko pruskie, a w r. 1806 wojsko francuskie pod dowództwem Napoleona do Polski wkraczającego. Nareszcie w roku 1815 nastąpiło powtórne zajęcie Poznania przez Prusaków w skutek traktatu wiedeńskiego przy ustanowieniu wielkiego ks. pozn.

Kościół, w których się nabożeństwo odprawia są: kościół ś. Jana jerozol., księży Reformatów, ks. ks. Filipinów, tum, kościół ś. Rocha, fara, ks. ks. Dominikanów, ks. ks. Franciszkanów, kościół ś. Wojciecha, ś. Marcina, kościół Bożego ciała, ks. ks. Bernardynów, siostr miłosierdzia (Szaretek) i kaplica Pana Jezusa. Do kościołów na inny cel dziś przeznaczonych liczą się: kościół panny Maryi, z czasów Bolesława Chrobrego, panien Teresek, panien Elżbietek, kościół ś. Józefa zamieniony na kościół luterski garnizonowy. Z klasztorów, których Poznań liczył 9, żaden w przeznaczeniu swem nie istnieje. Klasztor księży Karmelitów zamieniony na szkołę wojskową, kolegium jezuickie na dom rejencyjny, klasztor franciszkański na dom robotniczy, klasztor księży Reformatów na seminarjum nauczycielskie, klasztor księży Dominikanów na szkołę artyleryi, klasztor panien Teresek (przy wronieckiej ulicy) na magazyn, klasztor panien Elżbie-

tek (przy ulicy szkolnej) na szkołę rysowniczą, klasztor panien Benedyktynek na szkołę panien.

Za miastem na południe jest gaj „Dębina“ albo „Luisen-Au“ zwany, urządzony przez małżonkę księcia Radziwiłła, naczelnika księstwa pozn. Gaj ten jest dziś przedmiotem przechadzek mieszkańców miasta. Z drugiej strony na północ leży nad Wartą osada „Szelażem zwana, do której latem uczęszczają mieszkańcy Poznania.

2. *Swarzędz* (*Schwersenz*), nad jeziorem tegoż nazwiska; liczy 3020 m., większa część żydów; kościołów katol. 2, protest. 1, i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, płóciennictwem, robieniem tytoniu, garbarstwem i kramarstwem. Mają 4 jarmarki w roku. Jest tu stacya poczty. Dawniej należał Swarzędz do przemożnej familii Górków; po wygaśnięciu tej rodziny był w posiadaniu różnych właścicieli, aż nareście stał się własnością rządu. Odległość od Poznania wynosi 1 milę.

3. *Śleszewo*, liczy 1260 m. kościół katol., stacya poczty, 4 jarmarki w roku. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i rzemiosłem. Wzmianka o tem mieście znajduje się już w wieku 14tym. Jest dziś własnością króla niderlandzkiego nabytą od księcia Antoniego Jabłonowskiego. Odległość od Poznania mil 3.

Wsie znaczniejsze są:

Konarzew. Jest tu pałac obszerny i ogród z znaczną liczbą roślin zagranicznych. *Trzebowo*, tu poraził Czarnecki Szwedów w bitwie stoczonej roku 1657. Wśród jeziora stoi nowo wybudowany zamek. *Owińska*, z dawnym klasztorem księży Cystersów wystawionym r. 1252 przez Przemysława, dziś na dom obłąkanych przemienionym. *Głuszyna*, tu stoczył r. 1332 Władysław Łokietek bitwę z Krzyżakami. *Radojewo*; pod wsią odkryto popielnice z kościami i innemi szczątkami dawnych czasów jako to: łukami, monetami złotemi rzymskich cesarzy. *Lubon* znana z wielkiej cegielni, od której do rzeki Warty urządzona jest kolej żelazna wyniesiona nad ziemię $\frac{1}{8}$ mili długości mająca.

2. Powiat obornicki.

Rozległość powiatu obornickiego zawiera 20 mil kw., grunt urodzajny, obfity w lasy, miejscami wzgórzysty. Liczy 43000 mieszkańców trudniących się rolnictwem i chowem bydła. Powiat oborn. ma parafii kat. 17, protest. 4, synagog 3, miast 4, wsi 247. Miasta są:

1. *Oborniki*, miasto powiatowe nad Wartą, ma 1700 m. kościół kat., protest. z dawnego kościoła księży Franciszkanów, i synagogę. Zatrudnieniem mieszkańców są rolnictwo i propinacja, mają 4 jarmarki w roku. Jest tu urząd radzcy ziemskiego i poborowy. W okolicy Obornik odkryto popielnice żalami zwane. O mieście wzmiankują już w wieku 14tym. Za miastem stał niegdyś zamek murowany; również pokazują tamże okopy z czasów wojny siedmoletniej. W okolicach Obornik a nawet w ogrodach miasta znajdują się ślady soli, którą niegdyś wydobywano. Miasto należy do rządu. Jest tu stacya poczt. Odległość od Poznania wynosi 3 mile.

2. *Murowana Goślina*, ma 1550 mieszk. kościół katol. protest. i synagogę. Mieszkańcy żyją z sukiennictwa, garbarstwa, płóciennictwa, mają gorzelnie, dwie papiernie, targi na trzodę chlewną, 4 jarmarki. Własność szlachecka. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil $2\frac{3}{4}$.

3. *Rogoźno* (Rogasen), nad Wełną, liczy 4800 m. kościół katol. starożytny, protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się robieniem sukna i prowadzeniem handlu, mają 4 znaczne dwudniowe jarmarki. Zasiada tu sąd powiatowy. Był w Rogoźnie niegdyś zamek, w którym Przemysław zamordowanym został r. 1296. Z zamku tego dziś ani śladu nie ma, na miejscu jego jest założony ogród warzywny. W r. 1530 spaloną została większa część

miasta. Stacya poczty; własność rządowa. Odległość od Poznania mil $5\frac{1}{2}$.

4. *Ryczywół* (Ritschenwalbe) ma 1000 m. kościół katol. Mieszkańcy żyją z tkactwa i garncarstwa, mają 4 jarmarki w roku. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{4}$.

Wieś Połajewo 1330 mieszk. odznacza się wzorowem gospodarstwem.

3. Powiat szamotulski.

Obszerność powiatu szamot. obejmuje $19\frac{1}{10}$ mil kw. Grunt lekki, urodzajny, bogaty w lasy. Liczy 43000 m. trudniących się uprawą roli, parafii katol. 13, protest. 5, synagog 5, miast 6, wsi 203. Miasta są:

1. *Szamotuły* (Samter), miasto powiatowe, w żyznej położone okolicy, ma 2580 m. kościół katol. i kolegiatę, dawny klasztor księży Reformatów, kościół protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, propinacją, tkactwem, garbarstwem, mają 4 jarmarki w roku. Jest tu urząd radcy ziemskiego i sąd powiatowy. Szamotuły należały dawniej do Szamotulskich mających tu zamek, który później oddany został księżom Reformatom i na klasztor zamieniony. Od rodziny Szamotulskich przeszło miasto do Łukasza Górki; ten wybudował wspomnioną kolegiatę, zawierającą w sobie ołtarz obozowy, przywieziony do Szamotuł z wyprawy wiedeńskiej przez Jana III, na którym odprawił mszę ś. ksiądz Marek Aviano przed rozpoczęciem bitwy, i zamek, którego ruiny jeszcze sterczą. Szamotuły są miejscem urodzenia uczonego Jana Johnstona, sławnego lekarza, który posiadał 15 języków, i Grzegorza (z Szamotuł), profesora prawa rzymskiego przy akademii krakowskiej. Była tu dawniej drukarnia. Wła-

sność szlachecka. Stacya kolei żelaznej. Odległość od Poznania mil 4.

2. *Pniewy* (Pinne) liczą 2090 m. kościół katol. prot. i synagogę. Mieszkańcy żyją z uprawy roli, propinacyi i rzemiosła, mają 4 jarm. w roku. Własność szlachecka Stacya poczty. Odległość od Poznania wynosi $6\frac{1}{2}$ mili.

3. *Ostroróg* (Scharfenort) nad jeziorem, liczy 700 m. trudniących się rolnictwem. Ma kościół katol., 4 jarmarki w roku. Pochodziła tu ztąd rodzina Ostrorogów zajmujących ważne w historii miejsce. Szczególniej Jan Ostroróg wstał się już to jako poseł do papieża Pawła II., już też jako uczony. Żył za czasów Kaźmierza Jagiellończyka. Ostrorogowie mieli tu nad jeziorem zamek w wieku 15tym, na miejscu jego stoi dziś piwowarnia. W wieku 16tym zakorzeniła się w Ostrorogu sekta i szkoła braci czeskich. Odległość od Poznania mil 6.

4. *Wronki*, nad Wartą, mają 1780 m. kościół katol., dawny już podupadły klasztor ks. ks. Dominikanów, wydudowany przez Przemysława r. 1279, kościół protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem, garbarstwem i gorzelnictwem, mają 4 jarmarki w r. W czasie zamieszek, jakie podczas bezkrólewia w 1383 w Polsce miały miejsce, najwięcej ucierpiały Wronki, podpadły bowiem zupełnemu zniszczeniu. Wronki są własnością szlachecką. Jest tu stacya kolei żelaznej. Odległość od Poznania mil $7\frac{1}{4}$.

5. *Obrzycko*, nad Wartą, ma 1780 m. kościół katol., protest. i synagogę, wiele tkaczy i garbarzy. Odbywają się 4 jarmarki do roku. Poczta listowa. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{2}$.

6. *Nowymost* (Neubrück) także nad Wartą, liczy 670 m. żyjących z rękodzieł; kościół katol. protest. i synagogę, 4 jarmarki w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania wynosi mil $8\frac{1}{4}$.

W bliskości Nowegomostu jest wieś Alexandrowo z hutą szklaną.

4. Powiat międzychodzki.

Rozległość powiatu międzych. obejmuje $25\frac{1}{2}$ mili kw. grunt jego bogaty w lasy i łąki, osobiwie po obu brzegach Warty. Powiat międzych. liczy 43000 m. trudniących się głównie rolnictwem i handlem, parafii katol. 15, protest. 7, synagóg 4, miast 5, wsi 264. Miasta są:

1. *Międzychód* (Birnbäum), miasto powiatowe nad Wartą, liczy 2950 m. kościół katol., protest., synagogę. Mieszkańcy trudnią się handlem, sukiennictwem, mają 4 jarmarki. Jest tu sąd powiatowy, komora celna, dom sierót i szpital. Należy do rządu. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 11.

2. *Sieraków* (Sirke) nad Wartą, w okolicy piaszczystej położone miasto, liczy 2170 m. kościół katol. i dawny klasztor księży Bernardynów, kościół protest. Urzęduje tu radzca ziemski, tudzież znajduje się urząd poborowy i leśny. Mieszkańcy żyją z handlu, tkactwa, sukiennictwa i garbarstwa, mają 4 jarmarki. Sieraków należał niegdyś do Górków a następnie do Opalińskich; ostatnich są nagrobki marmurowe w kościele pobernardyńskim. Dziś należy do rządu. Za miastem znajduje się rządowy zakład stadniczy. Stacya poczty. Odległość od Poznania wynosi mil $9\frac{1}{2}$.

3. *Kamionna* (Kähme) małe miasteczko w przyjemnej okolicy mające 620 m. żyjących z uprawy roli; ko-

ściół katol., 4 jarmarki w roku. Własność rządowa. Odległość od Poznania mil $11\frac{1}{2}$.

4. *Skwierzyna* (Schwerin) nad Wartą, w żyznej położone okolicy miasto liczące 5690 mieszk., kościół katol., protest., synagogę i piękny ratusz. Mieszkańcy mają fabryki sukna, gorzelnie, browarnie, garbarnie. Odbывают się tu 4 dwudniowe jarmarki. W r. 1208 wyniesiona została Skwierzyna do rzędu miast przez księcia poznańskiego Świętopełka. Za panowania Władysława III. zgorzało miasto do szczętu. Należy do rządu. Stacja poczty. Odległość od Poznania mil $13\frac{3}{4}$.

5. *Bledzewo* (Blefen) nad Obrą, liczy 1240 m. kościół katol., synagogę. Dawniej było tu opactwo komendatoryjne księży Cystersów. Ma 4 jarmarki, stacją pocztową. Własność rządowa. Odległość od Poznania mil $14\frac{3}{4}$.

Wieś Maryanowo z hutą szklaną, Wielowieś z domem sierót.

5. Powiat międzyrzecki.

Rozległość powiatu międzycz. obejmuje $22\frac{1}{2}$ mil kw. grunt lekki, dość urodzajny; wiele ryb. Liczy 40,000 m. trudniących się rolnictwem, chowem bydła i rybołówstwem; parafii katolickich 11, protest. 11, synagog 3, miast 5, wsi 155.

Miasta są:

1. *Międzyrzecz* (Meseritz) miasto powiatowe nad Obrą w przyjemnej położone okolicy, liczy 4680 m., kościołów katol. 2, dawne kolegium ks. ks. Jezuitów, kościół protest. synagogę. Zasiada tu sąd powiatowy, urząd radcy ziemskiego, urząd poborowy, specyalna komissya, urząd pocztowy, szkoła realna, dom sierót, księgarnia, drukarnia. Mieszkańcy mają fabryki sukna, garbarnie, prowadzą handel zboża, dawniej sukna, które do Chin wywożono; od-

bywają się znaczne targi i 4 razy dwudniowe jarmarki. Nad Obrą widać ruiny zamku wystawionego przez Bolesława, księcia kaliskiego, a następnie wzmocnionego przez Kazimierza Wielkiego. W r. 1005 wkroczył Henryk II. cesarz niemiecki, do Międzyrzecza, lecz odpartym został przez Bolesława Chrobrego. W roku 1520 najechały miasto wojska niemieckie, z kąd jednak wkrótce ustąpić musiały. W roku 1547 odprawił się wjazd Henryka Walezego jadącego z Francji na koronację do Krakowa, a w r. 1806 witano tutaj cesarza Napoleona wkraczającego do Moskwy. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil $14\frac{1}{2}$.

2. *Pszczew* (Betsche), między dwoma jeziorami położone miasto, liczy 1430 miesz. kościół kat. ma corocznie jarm. 4, stacją poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{2}$.

3. *Trzciel* (Tirschtigel), nad jeziorem tegoż nazwiską i Obrą, w leśnej i piaszczystej okolicy położone miasto, mające 2430 miesz. kościół kat., prot. i synagogę. Mieszkańcy żyją z sukiennictwa i fabrykacji tytoniu; prócz tego mają 4 jarm. w roku. Za miastem jest huta miedziana i szkła. Własność szlachecka. Stacja poczty. Odległość od Poznania mil $11\frac{1}{2}$.

4. *Zbąszyń* (Bentschen), nad jeziorem tegoż nazwiską i Obrą, liczy 1680 miesz. kościołów kat. 2 i protestancki; komorę celną, 4 jarm. Mieszkańcy żyją z rolnictwa i przemysłu. Jest tu zamek wystawiony r. 1251 przez Przemysława; zamek ten zdobyli Brandenburczycy, lecz wkrótce wrócił do wspomnianego założyciela. Później przeszedł do Zbąskich; Abraham Zbąski rozszerzył i wzmocnił go. Tenże Zbąski zmuszony został przez Andrzeja z Bnina, bisk. pozn. do wydania 5ciu księży

husytów, których wspomniony biskup w dobrach swoich spalić kazał. W r. 1665 dostał się Zbąszyń Gustawowi, królowi szwedzkiemu, który z zamku jego wiele broni i sprzętów z sobą zabrał. Zamek ten dotychczas zachowany, jest przyozdobiony pięknym angielskim ogrodem przez dzisiejszego dziedzica. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 10 $\frac{3}{4}$.

5. *Brojce* (Brąg), nad zgniłą Obrą, przy granicy brandenburskiej położone miasto, ma 1500 miesz., kościół katol., prot., synagogę, ekspedycyą poczty, 4 jarm. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli i robieniem sukna. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 13.

Wsie znaczniejsze:

Paradyż (dawniej Gostkowo), 361 miesz. Tu jest dawny klasztor i opactwo cysterskie założone przez Brońskiego. Dziś zamieniony na seminarjum nauczycielskie. Łomnice 510 miesz. z hutą szklaną.

6. Powiat bukowski.

Rozległość powiatu bukowski. wynosi 16 $\frac{1}{2}$ m. kwadr. Grunt jego jest płaski, piaszczysty, obfity w lasy. Liczy 49,000 miesz. trudniących się głównie rolnictwem; parafii kat. 14, prot. 3, synagóg 2, miast 5, wsi 157.

Miasta są:

1. *Buk*, miasto powiatowe, ma 2150 miesz., 2 kościoły kat. Mieszkańcy żyją z rolnictwa i rzemiosł, mają 4 jarm. w roku. Urzęduje tu radzca ziemski. Miasto Buk przyłączył r. 1257 Bolesław, książę polski do katedry poznańskiej, dziś należy do rządu. Urodził się tutaj sławny potem mąż Stanisław Reszka. Odwiedzał słynną naówczas szkołę Lubrańskiego w Poznaniu, a następnie uniwersytet krakow. Na soborze Trydenckim był sekretarzem kardynała Hozjusza, potem wychowawcą An-

drzeja Batorego, synowca króla Stefana, a nareszcie posłem do Rzymu i Neapolu. Jego pomnik wystawiony w kościele tutejszym spłonął w ogniu wraz z kościołem w przeszłym wieku. Poczta konna. Odległość od Poznania mil $4\frac{1}{4}$.

2. *Grodzisk (Grąg)*, miasto dość pięknie zabudowane liczy 3670 miesz., kościół kat. paraf. i kościół z dawnym klasztorem księży Bernardynów, kościół prot. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, rzemiosłem, osobliwie robieniem piwa znanego z nazwiska piwa grodziskiego. Miasto ma sąd powiatowy, stacją poczty, 4 jarm. w roku. Już w 14 wieku znajduje się wzmianka o Grodzisku. Był w posiadaniu rodziny Ostrorogów. Stanisław Ostroróg odebrał za panowania Zygmunta Augusta kościół kat. tutejszy i oddał go protestantom; kościół ten powrócony został katolikom przez syna jego Jana Ostroroga. Następnie przeszedł Grodzisk w wieku 17. do Opalińskich, z pomiędzy których Krzysztof Opaliński wsławił się jako wierszopis polski. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{2}$.

3. *Opalenica*, liczy 1350 miesz., kościół katol., niegdyś stał tu klasztor ks. ks. Reformatów. Opalenica jest gniazdem rodziny Opalińskich. Andrzej z Buina, biskup pozn. wystawił tutaj zamek, odkąd potomkowie jego zaczęli nazywać się Opalińskimi. Wojciech Opaliński następnie wybudował zamek; w zamku tym, którego część dziś jeszcze stoi, urodziła się Katarzyna Opalińska, później żona Stanisława Leszczyńskiego, króla polskiego, a matka królowej francuzkiej Maryi. Odległość od Poznania mil $5\frac{1}{2}$.

4. *Lutomysł, Nowy Lutomysł (Neutomyśl)*, małe miasteczko w okolicy leśnej; liczy 800 miesz., trudnącym

się sukiennictwem i garbarstwem. Ma kościół prot., 4 jarm., stacyą poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $8\frac{1}{4}$.

5. *Lwówek* (Neustadt bei Pinne), liczy 2650 miesz., kościołów kat. 3, prot. 1 i synagogę. Są tu sukiennicy, tkacze i garbarze; odbywają się oraz znaczne targi i 4 jarm. w roku. Urodził się tutaj stawny potém z dzieł protestanckich Andrzej Wolanus. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil $7\frac{3}{4}$.

Wsie znaczniejsze:

Kotowo, tutaj odkryto w grobowcu słowiańskim urny z popiołami i sprzętami żelaznemi. Woźniki z kościołem i dawnym klasztorem ks. ks. Reformatów, wybudowanym przez Michała Rogalińskiego r. 1660.

7. Powiat babimoski.

Rozległość powiatu babim. obejmuje $19\frac{1}{2}$ mil kwadr. Grunt płaski, piaszczysty. Liczy 48,000 miesz. trudniących się rolnictwem, parafii katol. 13, prot. 7, synagog 4, miast 7, wsi 166.

Miasta są:

1. *Babimost* (Bomst), miasto powiatowe nad zgniłą Obrą, niedaleko granicy brandenburskiej, liczy 2290 m. Ma fary i drugi kościół katol., prot., synagogę i ratusz niedawno wystawiony. Zatrudnieniem mieszkańców jest rzemiosło (szewstwo), uprawa chmielu i winogrodu. Odbywają się tutaj 4 jarm. w roku. Miasto Babimost ucierpiało wiele już to dwukrotnem złupieniem przez Szwedów (r. 1656), już to przez powietrze morowe (r. 1710), już też przez pożar (r. 1781 i 1832). Był tu niegdyś zamek. Miasto należy do rządu. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil $13\frac{1}{4}$.

2. *Wolsztyn* (Wollstein), pomiędzy dwoma jeziorami, ma 2620 miesz., kościół katol., prot., synagogę, urząd radcy ziemskiego, sąd powiatowy, urząd poborowy i ekonomiczny: fabryki sukna, garbarnie. Prócz tego trudnią się mieszkańcy uprawą winogrodu, mają 4 jarm. rocznie. Wolsztyn ucierpiał wiele przez pożary w latach 1548, 1611, 1634, 1728 i 1810, ostatni obrócił w perzynę ratusz, kościół prot., synagogę i 163 domów. Kościół prot. wystawiony 1641 spustoszone r. 1656, a mieszkańców protestanckich wypędzono; u późniejszych atoli dziedziców Wolsztyna protestanci lepszego doznali losu. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 10 $\frac{1}{4}$.

3. *Rakoniewice* (Raßwiß), w okolicy piaszczystej ma 1730 miesz., kościół kat., prot. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się handlem zboża, szczególnież handlem pijawek, mają 4 jarm. w roku. Rakoniewice złupione zostały w r. 1705 przez Szwedów, a w r. 1707 podpadły powtórnie do zniszczenia przez pożar i morowe powietrze, nareszcie trzeci pożar 1773 obrócił znaczną część miasta w perzynę. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 8 $\frac{1}{2}$.

4. *Rostarzewo* (Rothenburg), liczy 790 miesz., posiada kościół prot., kościół katol. dla braku wyznawców rozebrano r. 1825. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i kramarstwem, mają 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 9 $\frac{1}{4}$.

5. *Kopanica* (Köpnitz), nad Obrą, ma 900 miesz., kościół katol. z czasów Władysława Jagiełły. Na miejscu dzisiejszego miasta, była dawniej osada „Zamprechtshfeld“ zwana. Po zniesieniu téjże w wieku 13tym założyli, jak mówią, z pozostałych mieszkańców sukiennicy miast^o

Swiebodzim (Schwiebus) w Brandenburgii; rybacy zaś dzisiejszą Kopanicę. Są tu 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 12 $\frac{1}{4}$.

6. *Kębłowo* (Kiebel), w okolicy bagnistej i leśnej, liczy 960 miesz. trudniących się rolnictwem, kościół kat. Kębłowo ucierpiało przez kilkakrotne pożary (r. 1600, 1723, 1823), ma 4 jarm. Należy do króla niderlandzkiego. Odległość od Poznania mil 10 $\frac{1}{4}$.

7. *Kargowa* (Karge, Unruhstadt), nad Obrzycą liczy 2000, kościół prot., synagogę i ratusz. W kościele prot. odbywa się nabożeństwo co dwa tygodnie w języku polskim ze względu na mieszkańców protest. wsi Chwalim, Wendów, pochodzących z rodu Słowian. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli, winogrodu, mają znaczne targi na zboże i trzodę chlewną i 4 jarm. do roku. Kargowa założoną została za czasów panowania Jana Kazimierza przez hrabiego Unruh, znanego dla zasług swych w wojnach z Tatarami, Kozakami, Moskalami i Szwedami. Była niegdyś miejscem przejazdu królów polskich Augusta II i Augusta III., tudzież Fryderyka Augusta króla saskiego i księcia warszawskiego. August II. i III. wybudowali dla załóg wojska saskiego koszary, w zamku zaś, w którym nieraz wspomnieni monarchowie nocowali, znajduje się dotąd księga z rozkazami z Drezdna do komendy w Kargowie przesyłanemi. W r. 1793, czyli po drugim rozbiórce Polski, miasto Kargowa przeszło pod rząd pruski. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 12 $\frac{3}{4}$.

Obra, 920 miesz. z dawnym klasztorem i opactwem ks. ks. Cystersów, wystawionym r. 1231, dziś obnażonym z wszystkich zabytków starożytności i pomników historycznych. Chwalim, 680 miesz. Wieś ta zamieszkałą jest przez Wendów, pochodzenia słowiańskiego. Przybyli oni z Łużycy dolnej po wojnach szwedzkich, i założyli tutaj osobną

osadę nie łącząc się z Niemcami. Wendowie czyli Łużyczanie będąc wyznania luterskiego należą do parafii prot. w Kargowie, gdzie się dla nich odprawia nabożeństwo po polsku. Przyment, miał dawniej piękny klasztor ks. ks. Cystersów. Jednym z opatów przymentskich był Andrzej Załuski, założyciel sławnej biblioteki w Warszawie. Mochy, 750 m. z ekonomią rządową utworzoną z dóbr zniesionego opactwa przymentskiego.

8. Powiat kościański.

Rozległość powiatu kościańskiego wynosi mil kwadr. 21 $\frac{1}{2}$. Grunt jego bardzo urodzajny. W zachodniej części powiatu znajdują się błota oberskie. Powiat kośc. liczy 53,000 miesz. Głównem ich zatrudnieniem jest uprawa roli i chów bydła. Ma parafii kat. 30, prot. 3, synagog 3, miast 5, wsi 246.

Miasta są:

1. *Kościan* (Kosfen), miasto powiatowe liczy 2610 (w wieku 15tym liczyło 15,000) miesz., 3 kościoły kat.; kościół prot. przerobiony z dawnego klasztoru dominikańskiego. Dawny klasztor ks. ks. Bernardynów zamieniono na dom poprawy. Tu jest urząd radcy ziemskiego i sąd powiatowy. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli, propinacją i płóciennictwem, mają 4 dwudniowe jarm. w roku. Kościan założony został r. 1140 przez Sobiesława, księcia czeskiego. Był dawniej miastem obronnem z zamkiem przez Kaźmierza W. wystawionym. Słynęły tu niegdyś (w wieku 15ym i 16tym) fabryki sukna. W r. 1665 zajęli miasto Szwedzi; wypędził ich z niego Żegocki, starosta babimoski; z zemsty Szwedzi miasto spalili, złupiwszy je wprzód. Następnie opanowali Kościan Moskale w r. 1768 w czasie konfederacyi bar-

skiej *); [wkrótce jednak zniesieni zostali przez Zarembe pod wsią Rombin. Zawiazane tutaj tak nazwane powstanie wielkopolskie przyczyniło się do uwolnienia Warszawy z oblężenia moskiewskiego i pruskiego. Miasto Kościan ma przechowane dotąd w swych archiwach przywileje królów polskich, jako to: Michała, Jana III., Augusta II. i III. Jest w ogóle dobrze zabudowane i dość zamożne. Należą do niego 3 wsie (Czarków, Nacław i Sierakowo). Jest własnością rządu. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{4}$.

2. *Śmigiel*, miasto na wzgórzu położone ma 2900 m., kościół katol. założony przez Andrzeja z Bnina, biskupa pozn., kościół prot. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, sukiennictwem, płóciennictwem i handlem, mają 4 jarm. Śmigiel był w wieku 15tym własnością Wincentego z Kepy (herbu Łódzia, potem Bninskim zwanego od czasu odebrania od Władysława Jagiełły dobra Bnin). Później przeszedł Śmigiel do biskupa Andrzeja z Bnina. W wieku 16ym i 17tym najwięcej mieszkało tu Socyaninów. Sekta owa znalazłszy protekcją u dzieciów Śmigla założyła szkołę, która się dość długi czas utrzymała; szkołę zniósł Krzysztof Arciszewski. Miasto Śmigiel w ogóle dobrze zabudowane po pożarze w roku 1813. W okolicy jego wykopują popielnice starożytne, wiele wiatraków. Tu jest stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania m. 8.

3. *Krzywin* (Kriewen), nad Obrą, małe miasteczko ma 1020 miesz., kościół katol. starożytny i synagogę. Mieszkańcy żyją z rolnictwa i rzemiosł. Miasto ma 4 jarm.,

*) Za panowania Stanisława Poniatowskiego r. 1768 zawiązała się konfederacya w mieście Barze na Podolu, w celu obrony wiary katol. i wolności polsk. przeciw Moskalom.

należy do rządu, dawniej było własnością ks. ks. Benedyktynów w Lubiniu. Odległość jego od Poznania mil 9.

4. *Czempin*, ma 1350 miesz., kościół katol., synagogę i zamek. Mieszkańcy żyją z rękodzieł; mają 4 jarm. w roku. W roku 1841 był tu wielki pożar. Własność szlachecka. Odległość od Poznania wynosi mil $4\frac{1}{4}$.

5. *Wielichowo* nad bagnem oberskiem liczy 1130 m., kościół katol. Miasto ma 4 jarm. Własność szlachecka. Oddalone od Poznania mil 7.

Wsie znaczniejsze:

Czacz, 660 miesz. ztąd pochodzi familia Czackich, herbu świnka. — Gryżyna, 270 miesz. W bliskości wsi stoi podupadły kościół ś. Marcina, obok niego brzoza mająca $5\frac{1}{2}$ łokcia obwodu. O tem drzewie krąży podanie, jakoby dziecię pewne uderzywszy raz w złości matkę, po śmierci z grobu wyciągało rączkę, pragnąc ukarania przestępstwa, którego matka niby z wielkiej ku niemu miłości zaniechała. Kapłan sprowadził matkę rozkazując jej uderzyć podaną przez siebie różgą rączkę przestępnego dziecięcia. Co gdy matka uczyniła, ręka natychmiast do grobu się schowała, z różgi zaś na grobie dziecka utkwionej, wyrosła owa brzoza. — Racat, 570 miesz. należał w wieku 16tym do możnej familii Kostków, z której pochodził ś. Stanisław Kostka. Wieś z zamkiem przeszły później do Piotra Bronisza, kasztelana kaliskiego. W czasie pobytu jego w Turcyi u Karóla XII, króla szwedzkiego, zarządca dóbr jego usłyszawszy o pogłosce, jaka się była o śmierci kasztelana rozeszła, córkę pana swego z zamku wypędził i majątek sobie przywłaszczył. Tymczasem powróciwszy Bronisz do kraju, zdrając okrutnie w lochu głodem ukarał. W zamku, który w posagu córki kasztelana nabył książę Jabłonowski, a następnie syn jego Antoni, przepędzili kilka miesięcy Tadeusz Kościuszko i książę Józef Poniatowski po zajęciu Polski przez Moskali. Dziś jest Racat z należącemi do niego 8 wsiami własnością króla niderlandzkiego. — Lubin, 390 miesz. posiada starożytną farę i drugi kościół z dawnym klasztorem Benedyktynów. Kościół ten, w którym spoczywają zwłoki Władysława La-

skonogiego, wybudował Mieczysław stary. Tu są pochowane także zwłoki błogosławionego Bernarda zakonnika, o którym krąży podanie, że za jego sprawą studnia w Grodzisku, która była wyschła, wodą została cudownie napełniona. Zkąd potem urosła sława piwa grodziskiego. Z wdzięczności ku błogosławionemu mężowi odprowadzali mieszkańcy Grodziska przez kilkadziesiąt lat corok procesy do Lubina, składając beczkę piwa w ofierze na grobie zakonnika. — Czerwona wieś, 250 miesz. Od dawna przechowuje się legenda czyli podanie gminne o zamku tej wsi, jakoby zamek po ukaraniu nagłą śmiercią jego bezbożnego właściciela, się zapadł. Długo potem, jak mówią, widywano wielką łunę na błotach, i słyszano wycie psów i tentent koni. — Turwia, 450 miesz., odznacza się celującym urządzeniem gospodarstwa i zaprowadzeniem szkoły rolniczej.

9. Powiat wschowski.

Obszerność powiatu wschów. wynosi 18 m. kwadr. Grunt urodzajny. Liczy 57,000 miesz. trudniących się; głównie uprawą roli i chowem bydła. Ma 29 parafii katol., 14 protest., 4 synagogi. Dawniej należał do Szlązka; w r. 1343 wcielony został przez Kazimierza W. do województwa pozn. Liczy miast 7, wsi 168.

Miasta są:

1. *Wschowa* (Fraustadt), miasto powiatowe, liczy 5400 miesz., kościół katol., kaplicę i klasztor pobernardynski, dom pojezuicki, kościół protestancki i synagogę. W Wschowie zasiada radzca ziemski, sąd powiatowy. Oprócz tego jest szkoła wyższa miejska, urząd pocztowy, dom sierót, przytem fabryki cykoryi, rafinerye oleju, fabryki sukna, płótna, kapeluszy, rękawiczek, kilka gorzelnii, piwowarni, garbarni, handel zboża, bydła, wełny i sukna dość znaczny. Dawniej była tu mennica, i protestancka drukarnia. Tu się urodził Lauterbach, historyk polski. Niegdyś była Wschowa wzmocniona twierdzą. W r. 1474

obleganą była przez Macieja Korwina, króla węgierskiego. W r. 1644 pogorzało miasto aż do jednego kościoła prot. i 10 domów; w roku 1802 pochłoniął powtórny pożar 150 domów. W r. 1706 zaszła tu bitwa między Szwedem a Sasem i Moskalem pod wsiami Dębowa Łęka i Osowasien. W roku 1748 weszła z Turcyi na ziemię wschowską szarańcza. W ogólności miasto Wschowa jest porządnie zabudowane i dość zamożne. Liczy do 100 wiatraków, ma 4 dwudniowe jarm. kramne i na bydło. Należy do rządu. Odległość od Poznania wynosi mil 11½.

W okolicy Wschowy odkryto znaczną ilość urn z popiołami.

2. *Rydzyzna* (Reißen), ma 1380 miesz. prawie samych Niemców żyjących z rolnictwa i rzemiosła, szczególnie z płóciennictwa, kościół kat., prot. i dawniejsze kolegium ks. ks. Pijarów. W bliskości miasta jest zamek książąt Sułkowskich z pięknym ogrodem angielskim, oranżeryą i zwierzyńcem. Dawniej należały obszerne dobra rydzyńskie do Stanisława Leszczyńskiego, dziś jest własnością księcia Sułkowskich. Rydzyzna ma 4 jarm. w r. Stacją poczty. Odległość od Poznania mil 11½.

3. *Zaborowo*, małe miasteczko ma 830 miesz., kościół prot., mało przemysłu. Do rządu miast wyniesione r. 1644. Ma 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 11½.

4. *Leszno* (Lissa), jedno z znaczniejszych miast w księstwie, w przyjemnej położonej okolicy, liczy 8800 m. Kościół kat., prot. i synagogę, piękny ratusz, zamek dawny zamieniony na obecne gimnazjum i sąd z obszernym dziedzińcem. Znajdują się w Lesznie urząd pocztowy, główna komora celna, magazyn soli, kilka szpitali, dom sierót, sztab dwóch oddziałów huzarów; tudzież fabryki

tytuniu, cykoryi, gisernia dzwonów, blich wosku, drukarnia, księgarnia, fabryki pojazdów, garbarnie, oraz handel wina, 4 dwudniowe jarm. w roku. Sławne były niegdyś fabryki sukna, które teraz podupadły. Leszno, gniazdo Leszczyńskich, wybudowane zostało w 16tym wieku; w r. 1738 przeszło w ręce Sułkowskich. Prześladowani dysydenci z Szlązka i Czech znaleźli tutaj schronienie. Sławna tu była niegdyś szkoła braci czeskich 17tym w wieku. Leszno podpadło zniszczeniu przez kilkakrotne pożary; zostało w perzynę obrócone r. 1656, za panowania Jana Kazimierza w wojnie szwedzkiej, przy której to sposobności spaliły się zwłoki Krzysztofa Arciszewskiego, sławnego jenerała artylerji. Powtórnie zniszczyli je w r. 1707 Moskale. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{4}$.

5. *Święcichowa* (Schweflau), liczy 1520 mieszk. kościół katol. Rólnictwo i płóciennictwo daje mieszkańcom pożywienie. Odbywają się rocznie 4 jarm. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil $9\frac{1}{4}$.

6. *Osieczna* (Storchneß), nad jeziorem w okolicy piaszczystej i wzgorzystej położone miasto, ma 1380 mieszk. trudniących się rólnictwem i wyrabianiem tkanek półbawełnianych; kościół katol., dawny klasztor ks. ks. Reformatów, kościół protest. i synagogę; 4 jarmarki w roku. Osiecznę posiadali niegdyś Górkowie. Zamek ich spalony w r. 1655 odbudował Jan Opaliński, ówczesny dziedzic miasta. Zamek ten dziś jeszcze stoi. Expedycja poczty. Odległość od Poznania mil 9.

Nazwę Osieczna odebrała ta osada z powodu odsieczy, jaką mieszkańcy dawali napastnikowi z Koźmina.

7. *Ślichtingowo* (Schlichtingshheim), przy granicy szlązkiej, liczy 990 mieszk. żyjących z rólnictwa i przemysłu. Ma kościół protest. i synagogę, 4 jarm. w roku. Dawniej

była tutaj komora celna polska. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 12 $\frac{1}{4}$.

Z wsi wspomnienia godne jest: *Osowa sieni Dębowa Łęka*, pomiędzy którymi stoczono bitwę r. 1706.

10. Powiat Krobski.

Rozległość powiatu Krobsk. wynosi 19 $\frac{1}{10}$ mil kw. Grunt urodzajny. Powiat liczy 70,000 mieszk., głównem ich zatrudnieniem jest uprawa roli; parafii katol. 25, protest. 8, synagóg 6, miast 10, wsi 238.

1. *Krobia* (Króben), miasto powiatowe liczy 1370 m. kościół katol. starożytny, wybudowany przez Władysława Hermana, króla polsk., synagogę i urząd ekonomiczny. Dawniej należała Krobia do biskupów poznańsk., dziś jest własnością rządu. Stał niegdyś tu zamek obronny, jako też pałac i mennica biskupów poznańskich. W r. 1757 zniszczona Krobia pożarem odbudowaną została kosztem księcia Czartoryjskiego, biskupa pozn. Miasto ma 4 jarm., stacją pocztą. Odległość od Poznania wynosi mil 12.

2. *Rawicz*, należy do znaczniejszych miast w księstwie, liczy 9320 mieszk. kościół katol. i dawny klasztor ks. ks. Reformatów zamieniony dziś na dom kary i poprawy, kościół protest. i synagogę. Jest tu sąd powiatowy, urząd radzcy ziem., szkoła realna, dom sierót, szpital, drukarnia, księgarnia, inspekcya solna i urząd poborowy. Handel zboża i wina, przemysł jako to: fabrykacya tytoniu i tabaki, kapeluszy, wyprawianie skór i płóciennictwo dają mieszkańcom wyżywienie. Słysnęły niegdyś tu fabryki sukna które aż do Chin wywożono. Rawicz był otoczony rowem i wałami, te zamienione teraz w przyjemną publiczną przechadzkę. Dawniej wznosił się tu zamek Przyjemskich. W r. 1704 miał tu Karól XII., król szwedzki, zimowe

leże; w r. 1707 spalili Moskale miasto wraz z zamkiem w którym Karól przebywał. W ogóle Rawicz odznacza się porządkiem i regularnością ulic; ma 4 dwudniowe jarmarki, stacyą poczty. Należy do rządu. Odległość od Poznania wynosi mil 15.

3. *Sarnowa* (Sarne), ma 1590 mieszk., kościół katol. i protest. Mieszkańcy żyją z płóciennictwa i handlu bydła i trzody chlewniej, mają 4 jarm. Własność szlachecka. Stacya poczty. Oddalone od Poznania mil 14½.

4. *Miejska górka* (Górczen), liczy 1380 m. kościół katol. i protest. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i płóciennictwem. Tu było niegdyś siedlisko przemożnej rodziny Górków. Urgel Górka za czasów Kazimierza Jagiellończyka dał początek zamożności swjej rodziny. Wnuk jego Łukasz i potomkowie ostatniego pomnożyli przepych i majątek swjej rodziny. Majątkiem Andrzeja Górki *) podzielili się jego 3 synowie: Łukasz, Andrzej i Stanisław. Na Stanisławie wygasła rodzina Górków, r. 1592. Dziś jest własnością księcia Sułkowskiego. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil 14.

5. *Dupin*, małe miasteczko, nad rzeką Orlą na wzgórzu położone, ma 620 miesz. żyjących z rolnictwa i rzemiosł, kościół katol. i synagogę, 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 13.

6. *Jutrosin*, liczy 1800 mieszk., kościół katol., prot. i synagogę. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest sukiennictwo, płóciennictwo i rolnictwo; mają prócz tego 4 jarm. w roku. Jest tu poczta listowa. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 12.

*) Do Andrzeja Górki należały miasta: Bnin. Czempin, Czerniejewo, Miejska Górka, Jutrosin, Kórnik, Koźmin, Osieczno, Sieraków, Szamotuły, Wieleń, Wronki.

7. *Bojanowo*, w okolicy żyznej, liczy 2200 miesz. Ma kościół prot., synagogę, ratusz i szkołę miejską wyższą. Mieszkańcy trudnią się prawie wyłącznie sukiennictwem i piekarstwem; sukno wywożono dawniej aż do Moskwy; także nie zbywa na garbarzach, płóciennikach i olejnikach; ma 4 dwudniowe jarm. W czasie 30letniej wojny schronili się tutaj z Niemczech prześladowani protestanci. Ztąd pochodziła familia Bojanowskich. Jest tu stacya poczty. Odległość od Poznania mil 12 $\frac{3}{4}$.

8. *Poniec* (Punię), w okolicy żyznej (wybudowany za panowania Władysława Jagiełły r. 1392), liczy 1720 m., kościół katol. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, gorzelnictwem, płóciennictwem, robieniem krochmalu i mają 4 jarm. Wspomnienia godna jest bitwa stoczona r. 1704 między Karólem XII., królem szwedzkim a Szulenburgiem generałem Saskim, tudzież druga bitwa zaszła w r. 1706 między Szwedem i Moskałem; w bliskości Ponica widać okopy z czasów wojen szwedzkich. Jest tu stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania m. 10.

9. *Gostyń*, w okolicy górzystej, ma 2400 miesz., farę starożytną z kaplicą ś. Anny i synagogę. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli, tkaniem płótna, garncarstwem, mają 4 trzydniowe jarmarki. W pobliżu miasta wznosi się na wzgórzu kościół i klasztor ks. ks. Filipinów z obrazem cudownej Matki Boskiej gostyńskiej. Kościół ten wystawiony jest przez rodzinę Komarzewską na wzór kościoła ś. Piotra w Rzymie. Z kopuły kościoła widać wieże Poznania, Głogowy i górę Sobótkę (oddaloną od Wrocławia mil 6). Na drugim wzgórzu miasta był niegdyś zamek Gostyńskich; dziś są szczątki kościoła ś. Rozalii. W r. 1665 stał tu obozem Jan Kaźmierz. Jest tu stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania m. 8.

W okolicy miasta niedaleko wsi Grabonoga są kopce słowiańskie, z których wykopano narzędzia kruszcowe i popielnice.

10. *Piaski* (Sandberg), małe miasteczko w okolicy piaszczystej, ma 590 miesz. począsci żydów, kościół kat., prot. i synagogę. Miasto ma 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 8.

Wsie znaczniejsze są:

Dłonie, 320 m. jest tu piękna cukrownia. Golejewko, 280 m. Stał tu nie gdyś zamek, którego dziś jeszcze sterczy baszta. W kościele tutejszym znajdują się ornaty, uszyte z materii jedwabnych zdobytych na Turkach pod Chocimem r. 1621 przez Chojewskiego, dawniejszego właściciela Golejewka. — Strzelcze wielkie, 345 m. W kościele tutejszym spoczywają zwłoki Kaspra Miaskowskiego, wierszopisa polskiego w wieku 17tym. Dziegczyn, tu było źródło mineralne niegdyś zwiedzane.

12. Powiat Śremski.

Obszerność powiatu śremskiego wynosi 18³/. Grunt urodzajny, częścią płaski, częścią wzgórzysty; obfity w lasy. Liczy 50,000 miesz. Głównem zatrudnieniem ich jest uprawa roli, przytem przemysł i handel. Powiat śremski liczy parafii katol. 19, prot. 4, synagóg 6, miast 7, wsi 223. Miasta są:

1. *Śrém* (Schrimm) nad Wartą, miasto powiatowe, ma 3600 miesz., kościołów katol. 2, dawniej 5, prot. 1, przerobiony z kościoła kat. ś. Ducha, synagogę. Dawny klbsztór P. Franciszkanek za miastem przeszedł na własność prywatną. Jest tu sąd powiatowy, urząd radcy ziemskiego i inspekcya solna. Miasto trudni się rolnictwem, propinacją i handlem, ma 4 jarmarki. Na miejscu dzisiejszej góry pogrzebowej żydowskiej stał w wieku 13tym zamek warowny. W r. 1425 składało miasto Śrém

przysięgę wierności Władysławowi Jagielle, oraz synowi jego Władysławowi III; ostatni przyłączył w r. 1443 do miasta wieś Zbrudzewo. Śrem należy do rządu. W bliskości miasta znajdują się okopy, z których wykopano popielnice. Jest tu stacya poczty. Odległość od Poznania mil 5¼.

2. *Kórnik*, nad jeziorem tegoż nazwiska, liczy 2720 mieszk., kościół katol. po pożarze nową facyatą gotycką ozdobiony, i synagogę. Mieszkańcy trudnią się głównie uprawą roli i rzemiosłem; kramarstwo i propinacya spoczywają po większej części w ręku żydów. Niegdyś były tu fabryki obrusów, dziś zaniedbane. Miasto ma w roku 4 jarmarki; ucierpiało wiele przez pożary. W bliskości miasta stoi zamek otoczony kanałem. W zamku tym przyjmował Stanisław Górka, dziedzic ówczesny Kórnika, Henryka Walezego, jadącego z Francyi na koronacyą do Krakowa. Po wygaśnięciu familii Górków przeszedł zamek wraz z Kórnikiem (do Czarnkowskich, później do Grudzińskich, a nareszcie) do Działyńskich. Zamek przerebiony został wraz z kościołem przez Teklę Działyńską; podobnej zmianie podpadł dziś przez Tytusa Działyńskiego. Kościół Kórnicki założony został w wieku 16tym przez Górków; kościół ten długo posiadali protestanci. W nim spoczywają zwłoki trzech braci: Łukasza, Andrzeja i Stanisława Górków.

W okolicy Kórnika na północ widać szczątki zamczyska, dawnego mieszkania właścicieli; o tym zamku przechowuje się pomiędzy ludem podanie, jakoby w dawnych czasach tamże słyszano wrzaski, chałasy i brząkanie łańcuchów. Przechowane tam, jak mówią skarby, były powodem do odprawiania kilkakrotniej przez mieszkańców processyi — zamiary wydobyć owych skarbów były naturalnie bezskuteczne. Za jeziorem na przeciwko zamku założony jest zwierzyniec. W zamku jest znaczny księgozbiór zawierający rzadkie dzieła.

Tuż przy zamku ogród w porządku francuzkim, oraz piękna oranżerya.

Jest tu stacya poczty. Odległość od Poznania wynosi mil $2\frac{3}{4}$.

3. *Bnin*, również nad jeziorem, ma 1350 mieszk. żadnych żydów, kościół kat. protest. i ratusz. Rólnictwo i przemysł daje mieszkańcom pożywienie; mają prócz tego 4 jarm. w roku. Bnin należał niegdyś do rodziny Bnińskich, herbu Łódzia; za kościołem kat. widać okopy, na których stał zamek dawnych właścicieli miasta. Dziś należy do Działyńskich. Miasto ucierpiało wiele przez pożar i powietrze. Odległość od Poznania mil 3.

4. *Książ*, ma 1090 mieszk. kościół kat. prot. i synagogę. Mieszkańcy żyją z garbarstwa i robienia gwoździ. Miasto Książ zostało w r. 1848 spalone; dziś z gruzów się podnosi, ma 4 jarm., stacyą poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 6.

5. *Jaraczew*, małe miasteczko, liczy 920 [miesz. kościół kat. i synagogę. Miasto żyje z płóciennictwa i wyrabiania potażu, ma 4 jarm., stacyą poczty. Własność szlachecka. Oddalone od Poznania mil $8\frac{1}{2}$.

6. *Dolsk* (Dołżig), między dwoma jeziorami liczy 1310 mieszk. kościół kat. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem płótna, skór i garncarstwem. Dolsk ma 4 jarm. Należał dawniej do biskupów poznańskich, dziś jest własnością rządu. Nad jeziorem stał zamek dawnych właścicieli. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil 7.

7. *Mosina*, w okolicy piaszczystej, ma 1040 mieszk. kościół kat. i synagogę. Mieszkańcy żyją z rólnictwa, garncarstwa i płóciennictwa, mają 4 jarm. Mosina przeniesioną została na miejsce, gdzie dziś stoi, przez Mikołaja, wojewodę kaliskiego. Należy do rządu. Pomiedzy dość

licznymi pagórkami jest góra mająca nazwę góry Ludwinkowej. W bliskości miasta leży jezioro głębokie Skrzynki zwane, do którego przywiązana jest powieść o zatopionych skarbach. Odległość od Poznania mil 2.

Z wsi znaczniejszych są:

Rogalin z pięknym zamkiem, biblioteką, zbrojownią i kaplicą w starożytnym stylu. Własność Raczyńskich. — Góra za Śremem; tu wykopano niedawno starożytne urny słowiańskie z popiołami.

12. Powiat średzki.

Obszerność powiatu średzkiego wynosi $18\frac{3}{4}$ mil kwad. Grund jego urodzajny, już to równy, już też wzgórzysty. Liczy 45,000 miesz.; zatrudnieniem ich jest rolnictwo i chów bydła. Powiat średzki zawiera parafii katol. 26, protest. 2; synagog 3, miast 4 wsi 308.

Miasta są:

1. *Środa*, miasto powiatowe, w żyznej położone okolicy, ma 2400 miesz. kościół katol. kolegiatę, protest. przerobiony z kościoła ks. ks. Dominikanów i synagogę. Kolegiata wybudowaną została już na końcu 14go wieku, dzisiejsza wieża zaś wystawiona w r. 1423 kosztem miejscowego proboszcza Mikołaja de Kyki. Jest tu urząd radzcy ziemskiego i sąd powiatowy. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli, przemysłem i handlem, mają 4 jarm. w roku. Miasto Środa, znane już w wieku 13, było opasane murem i wałami. Tu umarł Władysław Laskonogi z zalu, iż zmuszonym był odstąpić od oblężenia Gniezna; pochowany zaś w Lubinie. W r. 1331 zniszczyli Krzyżacy Środę wraz z zamkiem. Za panowania Jagiełłów odbywały się sejmiki w Środzie. W czasie panowania Jana Kaźmierzczaka zburzyli miasto Szwedzi. W r. 1703 utworzono tu związek przeciw Augustowi II na korzyść Stanisława

Łeszczyńskiego. Należy do rządu. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 4.

2. *Pobiedziska* (Pudewiś), liczą 1500 miesz. kościół katol. protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli i rzemiosłem, mają 4 jarm. Niegdyś było miastem zamożnem. W r. 1331 spalone zostało przez zakon krzyżacki. Za miastem jest tak nazwany „urząd“ dawniejsze starostwo pobiedziskie. Własność rządowa. Ma pocztę listową. Odległość od Poznania mil $3\frac{1}{2}$.

3. *Kostrzyn*, ma 1300 miesz., kościół kat. starożytny mieszkańcy żyją z rolnictwa i rzemiosła, mają 4 jarm. w roku. W r. 1331 także przez Krzyżaków spalone. Dawniej należał Kostrzyn do zakonnic Franciszkanek w Gnieźnie, dziś jest własnością rządu. Poczta listowa i konna. Odległość od Poznania $2\frac{3}{4}$ mil.

4. *Zaniemyśl* (Śantomiśl), nad jeziorem, w okolicy bogatą w lasy, ma 1400 miesz. kościół kat. protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rzemiosłem, rolnictwem i kramarstwem; mają 4 jarm. przytém targi na trzodę chlewną. W r. 1331 zaszła na polach zaniemyślskich bitwa między Polakami i Krzyżakami. Mieszkańcy miasta i okolic unikając zguby przed mieczem krzyżackim, schronili się do szanń przez szlachtę i włościan wielkopolską usypanych; okopów tych, których ślady pokazują, krzyżacy zdobyć nie mogli. Na jeziorze zaniemyślskim jest wyspa (Edwardowa); na niej stoi zamek, dzieło Edwarda Raczyńskiego. W bliskości jeziora odkryto miecz i zbroję krzyżacką, jako ślad zaszłej bitwy, tudzież stare monety z wieku 13go. Własność szlachecka. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil 4.

Wsie znaczniejsze:

Tulce, z kościołem wybudowanym przez Bolesława Krzywoustego. — Uzarzewo, tu jest papiernia. — Giecz, jest tu kościół z kamieni granitowych. W bliskości Giecza stał zamek na wzgórku, który w r. 1039 Brzetysław, książę czeski, najechawszy Polskę, zdobył i mieszkańców ze sobą wprowadził do Czech, gdzie potem z nich uformował osadę pod nazwiskiem Gieczan.

13. Powiat wrzesiński.

Rozległość powiatu wrzesińskiego obejmuje $12\frac{3}{4}$ mil kwadr. Grund jego płaski, żyzny. Liczy 58,000 miesz. zatrudnieniem ich jest rolnictwo, propinacya i wybijanie oleju; parafii 2, wsi 188.

Miasta są:

1. *Września* (Breschen), miasto powiatowe nad rzeką tegoż nazwiska, ma 3400 miesz. kościół kat. protest. i synagogę. Mieszkańcy żyją z rolnictwa, garbarstwa i handlu; mają 4 jarm. w roku. Tu jest urząd radzcy, sąd powiatowy i szkoła powiatowa. Własność szlachecka. Stacja poczty. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{4}$.

2. *Mitostaw*, miasto w przyjemnej położonej okolicy, liczy 1700 miesz. żyjących z rolnictwa i rzemiosła, kościół kat., protest., synagogę i pałac. W r. 1848 zaszła tu krwawa potyczka. Własność szlachecka. Poczta listowa; miasto ma 4 jarm. do roku. Odległość od Poznania mil $8\frac{1}{2}$.

3. *Żerkowo*, z lewej strony Warty, liczy 1550 miesz. kościół kat., w którego sklepie kilka znajduje się trumien marmurowych, zamek i synagogę. Rolnictwo, rzemiosło (garncarstwo) i propinacya dają mieszkańcom wyżywienie. Są corocznie 4 jarm. Poczta konna. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 9.

Wsie znaczniejsze:

Biechowo, tu był dawniej klasztor ks. ks. Filipinów. Pogorzelice z komorą celną. Czeszewo, należy do

króla Holandyi; niegdyś był tu skład soli. — Gozdowo, z urzędem ekonomiczno-leśnym. Strzałkowo z komorą celną i stacją poczty.

14. Powiat pleszewski.

Obszerność powiatu pleszews. obejmuje $19\frac{1}{10}$ mil kwadr. kraj płaski, ubogi w lasy i jeziora, przedzielony od królestwa polskiego rzeką Prosną. Powiat pleszewski liczy 59,000 miesz. trudniących się rolnictwem i chowem bydła, parafii kat. 38, prot. 2, synagóg 3, miast 4, wsi 281.

Miasta są:

1. *Pleszew* (Pleschen), miasto powiatowe, liczy 4940 mieszk. kościołów kat. 2, protest. 1, i synagogę. Jest tu urząd radczy, sąd powiatowy, urząd poborowy, inspekcya soli i szkoła powiatowa. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem sukna, płótna, trzewików, wyprawianiem skór, fabrykacją tytoniu, potażu i prowadzeniem handlu. Odbywają się tu 4 jarm, do roku, oraz i gonitwy w maju. Poczta konna. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $13\frac{1}{2}$.

2. *Jarocin*, ma 1790 mieszk. kościół kat. i synagogę. Mieszkańcy żyją z uprawy roli i garbarstwa; mają rocznie 4 jarm. osobliwie na bydło. Własność szlachecka. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil 10.

3. *Mieszków*, miasto nieznacne, liczy 700 mieszk. żyjących z rolnictwa, sukiennictwa i garbarstwa, Ma kościół kat. i synagogę. Są tu 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania $9\frac{1}{2}$ mil.

4. *Nowemiasto* (Neustadt an der Warte), nad rzeką Wartą, ma 1260 mieszk. kościół kat. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i wyprawianiem skór, mają 4 jarm. Jest tu papiernia, stacja poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania wynosi mil $8\frac{1}{2}$.

Z wsi znaczniejszych jest Gołuchów z zamkiem tegoż nazwiska założonym w wieku 16tym (w r. 1507) przez familią Leszczyńskich, dziś poczęścić już zniszczonym.

15. Powiat krotoszyński.

Rozległość powiatu krotoszyńskiego wynosi $17\frac{3}{5}$ mil kw. grunt jego żyzny, obfity w lasy. Liczy 61,000 mieszk. trudniących się rolnictwem i chowem bydła; parafii kat. 22, protest. 5, synagóg 5, miast 7, wsi 239.

Miasta są:

1. *Krotoszyn*, miasto powiatowe. liczy 6760 mieszk. ma farę, kościół z dawnym klasztorem ks. ks. Trynitarzy, zamienionym na szkołę powiatową w r. 1836, oraz kościół protest. i synagogę. Jest tu urząd radzcy, sąd powiatowy, urząd pocztowy i poborowy, skład soli, drukarnia hebrejska. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, sukiennictwem, garbarstwem i handlem, mają oraz fabryki cygoryi, tytuniu, farbiernie i 4 dwudniowe jarm. Wspominają tu o pięknym pałacu i ogrodzie, należącym niegdyś do rodziny Rozrażewskich. Dziś jest własnością książąt Turn-Taxis. Odległość od Poznania mil 13.

2. *Koźmin*, nad Orlą, liczy 3420 mieszk. kościół kat. będący niegdyś w ręku Socyanów, dawny klasztor ks. ks. Bernardynów, kościół protest., synagogę i starożytny zamek. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, sukiennictwem, garbarstwem i handlem zboża, mają 4 jarm. Koźmin należy do rządu, dawniej był własnością księcia Sapiechy. W r. 1555 odbył się tu pierwszy synod dysydentów czyli niekatolików, gdzie zwolennicy Zwingliusza połączyli się z braćmi czeskimi. Urodził się tutaj sławny kaznodzieja na dworze Zygmunta Augusta, Benedykt z Koźmina. W bliskości miasta jest fabryka potażu. Odległość od Poznania mil 11.

3. *Borek*, w okolicy leśnej, ma 1820 mieszk. kościół kat. słynący niegdyś cudownym obrazem N. Panny, pałac i ratusz. Mieszkańcy żyją z rolnictwa, garbarstwa i kramarstwa. Miasto ma 4 jarm. Własność szlachecka; poczta listowa i konna. Odległość od Poznania mil 8.

4. *Dobrzyca*, liczy 1020 mieszk. trudniących się uprawą roli i rzemiosłem. Ma kościół kat. protest. i synagogę. W bliskości miasta znajduje się pałac z pięknym ogrodem. Dawniej stał zamek obronny wśród błot i trzęsawisk. Miasto ma 4. jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 11.

5. *Pogorzela*, ma 1440 mieszk. kościół kat. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się najwięcej rolnictwem, płóciennictwem i garbarstwem; mają 4 jarm. w roku, ekspedycją poczty listowej. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 9 $\frac{1}{4}$.

6. *Kobylin*, miasto położone w okolicy nizkiej nad rzeczką Rzedziącą, zkąd też podpada częstym zniszczeniom przez wylewy tej rzeki; liczy 2340 mieszk. kościół starożytny kat., klasztor pobernardyński, w którym spoczywają zwłoki Samuela Twardowskiego, poety z czasów Zygmunta III., i kościół prot. Mieszkańcom dają pożywienie rolnictwo, garbarstwo i fabryki potażu. Za czasów króla Zygmunta Augusta odbywały się tu walne jarmarki; dziś ma miasto 4 dwu i trzydniowe jarm. w roku. Kobylin jest miejscem urodzenia Adama Konarskiego, biskupa poznańskiego; miasto ucierpiało wiele w wojnie szwedzkiej za panowania Jana Kazimierza i Augusta II. królów polskich, potem w wojnie siedmioletniej przez Moskali. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil 11 $\frac{1}{2}$.

7. Zduny, przy granicy szlązkiej; ma 3260 mieszk. kościół katol., protest., synagogę i szkołę miejską wyższą. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, przemysłem i handlem, mają 4 jarm. do roku. Miasto Zduny założone zostało przez wychodźców niemieckich (w r. 1636 i 1640). Są tu także fabryki tytoniu, garbarnie, dawniej było wiele fabryk sukiennych; komora celna i stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 14.

Wieś **Baszków**, niedaleko Kobylina, urodziła się tutaj r. 1703 Marya Leszczyńska, żona Lndwika XV., króla francuzkiego.

16. Powiat odalanowski.

Obszerność powiatu odalanows. obejmuje 16 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. grunt dość urodzajny, obfity w lasy. Liczy 51,000 mieszk. trudniących się rolnictwem i chowaniem bydła. Powiat odalanow. zawiera parafii katol. 15, protest 2, synagog 3; miast 4, wsi 277.

Miasta są:

1. Odalanaw (Udeľnau), nad rzeką Barycz, miasto powiatowe, w okolicy bagnistój, liczy 1850 miesz., kościołów katol. 2, protest 1, w którym nabożeństwo po polsku się odprawia i synagogę. Mieszkańcy żyją z uprawy roli, garbarstwa, mają 4 jarm. Niegdyś stał wśród miasta starożytny zamek; ślady jego dziś jeszcze istnieją. W dawnych czasach zajął, jak powiadają, to miasto niejakiś Bartosz, który wystawiwszy zamek dopuszczał się wiele nadużyć. Dla tego, gdy go król Ludwik poskromić nie mógł, Władysław Jagiełło Bartosza z kraju wypędził. Jest tu stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość Odalanowa od Poznania wynosi mil 16 $\frac{1}{2}$.

2. Ostrów, miasto dość znaczne, w okolicy piaszczystej, liczy 4840 mieszk. Ma kościół katol. protest. syna-

gogę i gimnazjum. Mieszkańcy trudnią się powiększaj czę-
ści sukiennictwem i tkactwem. Urzęduje tu radca ziemski
i sąd powiatowy. Miasto ma w r. 4 jarm. Poczta konna.
Własność szlachecka. W wojnie szwedzkiej za Karóla XII.
Ostrów wiele ucierpiał. Odległość od Poznania mil 17½.

3. *Sulmierzyce*, w przyjemnej okolicy położone mia-
sto, ma 2370 mieszk. kościół katol. Mieszkańcy żyją z ról-
nictwa i wyrabiania oleju; mają 4 jarm. do roku. Uro-
dził się tu Sebestyan Klonowicz (r. 1551—1608), sławny
wierszopis polski. Spalono tutaj (r. 1638) niejaką Mał-
gorzatę Turowczynię, posadzoną o czarodziejstwo. Jest
tu ekspedycja poczty. Własność szlachecka. Odległość od
Poznania mil 14.

4. *Raszków*, ma 1580 mieszk. kościół katol. i syna-
gogę. Mieszkańcy żyją z uprawy roli i mają 4 jarm. w r.
Własność szlachecka. Jest tu ekspedycja poczty. Odległość
od Poznania mil 14½.

Znaczniejsze wsie są:

Świeca z hutą żelaza, ma 820 miesz. Ludwików,
z hutą szklaną. Na południe-wschód od Odalanowa w do-
brach przygodzickich jest zamek myśliwski Antonin,
obok niego kapliczka, w której spoczywają zwłoki Antoniego
Radziwiłła, fundatora tegoż zamku, i małżonki jego, księ-
żniczki pruskiej. Obok, nad Prosną, z dawnym klaszto-
rem Cystersek. Skalmierzyce, nad granicą królestwa
pol. z główną komorą celną.

17. Powiat ostrzeszowski.

Rozległość powiatu ostrzeszowskiego zawiera 17½
mil kwadr. Grunt jego mniej więcej urodzajny, wzgórzy-
sty, obfity w lasy. Liczy 59,000 mieszkańców, których
głównem zatrudnieniem jest uprawa roli. Powiat ostrze-
szowski ma parafii katolickich 22, protest. 2, synagóg 2,
miast 5, wsi 354. Miasta są:

1. *Ostrzeszów*, (*Schildberg*), miasto powiatowe, liczy 2150 mieszk.; kościół katolicki, klasztor pobernadyński i kościół protest. w którym nabożeństwo odbywa się w języku polskim; urząd radczy ziemskiego. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest garbarstwo; mają 4 jarm. w roku. Kościół katolicki, jako też zamek, którego dziś tylko jedna baszta sterczy, wybudował Kaźmierz W. Miasto należy do rządu. Odległość od Poznania mil 21.

2. *Mixtat*, ma 1390 mieszk., żyjących po większej części z rolnictwa, kościół katol., 4 jarm., ekspedycja poczty. Własność szlachecka. — Odległość od Poznania mil 19 $\frac{1}{4}$.

3. *Grabów*, nad Prosną, liczy 1520 mieszk., kościół katol., klasztor dawny ks. ks. Franciszkanów, farę i synagogę. Garbarstwo i rolnictwo dają mieszkańcom pożywienie. Miasto ma 4 jarm., ekspedycją poczty. W bliskości miasta znajduje się kilka hut żelaznych. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 21 $\frac{1}{4}$.

4. *Kępno* (*Kempen*), liczy 6260 mieszk., kościół kat., protest., w którym odbywa się nabożeństwo w języku polskim i synagogę. Zasiada tu sąd powiatowy. Mieszkańcy trudnią się wyrabianiem wełny, bieleniem wosku, robieniem fajek, prowadzeniem handlu wina i koni. Miasto ma 4 jarm. w roku, ekspedycją poczty, wielu żydów. Własność szlachecka. Odległość od Poznania 23 $\frac{3}{4}$ mili.

5. *Baranów*, ma 900 mieszk. żyjących z rolnictwa, kościołów katol. 2; jarm. do roku 4. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 23 $\frac{3}{4}$.

Znaczniejsze wsi są:

Opatów, tu kopia torf. — Kuźnica skakawa, z hutą miedzi. Podzamcze, z główną komorą celną. Kobyla góra, tu odbywają się targi.

II. Departament Bydgoski.

I. Powiat bydgoski.

Rozległość powiatu bydgos. zawiera $27\frac{1}{10}$ mil kwa. Grunt piaszczysty, wyjąwszy okolicę Wisły. Liczy 55,000 mieszk. trudniących się głównie rolnictwem i handlem; parafii katol. 20, prot. 3, synagóg 2, miast 4, wsi 304, Miastą są:

I. *Bydgoszcz* (Bromberg), miasto powiatowe nad rzeką Brdą położone, liczy 8900 m., kościołów katol. 2, dawny klasztor ks. ks. Franciszkanów i P. P. Klarysek, kościół prot. i synagogę. Z zakładów naukowych posiada Bydgoszcz gimnazjum w dawniejszem kolegium ks. ks. Jezuitów, seminaryum protestanckie nauczycieli, szkołę wyższą, księgarnią i drukarnią. Urzęduje tu rejencya, sąd apelacyjny, sąd powiatowy, radzca ziemski, dyrekcya prowincjonalna kredytowa i komisya, komora celna i poborowa, rendantura podatków, urząd prowiantów, urząd pocztowy, magazyn soli, przytém znajduje się dom poprawy i roboczy. Mieszkańcy trudnią się handlem i przemysłem, jako to: wyrabianiem tytoniu, tabaki, cygoryi, mają fabryki octu, oleju, farbiernie, garbarnie, fabryki sukna, płótna, tkanek bawełnianych, piwowarnie, gorzelnie, sławny młyn o 12tu kołach, 2 studnie artezyjskie, znaczne targi i 4 jarmarki. Niedawno założono w Bydgoszczy plantaze z pięknymi przechadzkami. Miasto Bydgoszcz wystawione za panowania Kaźmierza I., było niegdyś miastem kwitnącem aż do czasów wojen szwedzkich; dowodem tego są odkopane fundamenta i bruki. Był tu dawniej zamek i mennica. W r. 1657. (6. Listop.) potwierdzono tutaj za panowania Jana Kaźmierza układ welawski z elektorem brandenburskim, na mocy którego uznana została

niepodległość Prus wschodnich. Przy pierwszym rozbiore Polski przeszedł Bydgoszcz pod panowanie pruskie. W r. 1794 zaszła tutaj bitwa pomiędzy Prusakami i Polakami. W latach od 1807 do 1815 należał Bydgoszcz do księstwa Warszawskiego, poczem znów przeszedł pod panowanie pruskie. Odległość od Poznania mil 17 $\frac{1}{4}$.

2. *Fordon*, nad Wisłą, ma 2070 mieszkańców, z tych większa połowa żydów, kościół katolicki i synagogę. Mieszkańcy żyją z handlu spedycyjnego; są tu do roku 4 jarmarki, ekspedycja poczty. Za panowania Jana Kazimierza opanowali miasto Szwedzi. Fordon należy do rządu. Odległość od Poznania mil 19.

3. *Szulec*, nad Wisłą, w okolicy piaszczystej, ma 650 mieszk., kościół katolicki, 4 jarmarki, ekspedycją poczty. Własność rządowa. Odległość od Pozn. mil 16 $\frac{3}{4}$.

4. *Koronowo*, (Polnisch Krone), nad rzeką Brdą, wśród wzgórków piaszczystych, ma 2400 mieszk., kościół katolicki i protestancki; dawniej był tu klasztor ks. ks. Cystersów, dziś zamieniony na więzienie i dom poprawy. Mieszkańcy trudnią się garncarstwem, wyrabianiem cegieł, mają 4 jarmarki w roku. W r. 1410, 1411 i 1422 zaszły tu bitwy między Krzyżakami i Polakami. Koronowo należy do rządu; ma stacją poczty. Odległość od Poznania mil 20.

Wieś Wilczak na połud. od Bydgoszczy, posiada hutę żelazną.

2. Powiat wyrzyski.

Obszerność powiatu wyrzyskiego zawiera 21 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. Grunt jego dość urodzajny; powiat wyrzyski liczy 45,000 mieszkańców trudniących się handlem, uprawa roli i chowem bydła; ma parafii katolick. 45, protest. 5, synagog 3, miast 6, wsi 168. Miasta są:

1. *Wyrzysk*, (Wirſig), miasto powiatowe nad rzeką Łobżonką, ma 9000 mieszkańców, kościół katolicki i dom modlitwy dla protestantów. Mieszkańcom dają rolnictwo i sukiennictwo wyżywienie. W mieście znajduje się urząd radczy ziemskiego, urząd ekonomiczny i poborowy, ekspedycja poczty i 4 jarmarki. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil 12½.

2. *Nakło* nad Notecią i kanałem bydrowskim, ma 2750 mieszk. trudniących się handlem szczególnież zboża, jako téż przemysłem, ma kościół katolicki, protest., synagogę, urząd poborowy, pocztę, stacją kolei żelaznej, magazyn soli i 4 jarmarki. Nakło jest miastem starożytném; już w wieku 11. jest wzmianka o warownym zamku nakleńskim, siedzibie książąt pomorskich. W r. 1092 oblegał go nadaremnie Władysław Herman; zdobył go zaś Bolesław Krzywousty r. 1120. Odtąd toczyła się walka o zamek ten z książętami pomorskimi. W r. 1331 złupili i spalili Nakło Krzyżacy; Kazimierz W. odbudował je i murem otoczył. Za panowania Jana Kazimierza zostało przez Szwedów zniszczone. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil 14.

3. *Mrocza*, (Mrotſchen), ma 1230 mieszk. kościół katol., protest. i synagogę. Mieszkańcy żyją z uprawy roli i mają 4 jarm. w roku. Jest tu urząd ekonomiczny, ekspedycja poczty. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil 15½.

4. *Łobżenica*, (Łobſenz), nad rzeką Łobżonką, liczy 2750 mieszk. kościół katol. (dzieło 16. wieku, będący lat 80 w posiadaniu braci czeskich, po wypędzeniu których kościół wrócił do katolików), kościół protest. i synagogę. Zasiada tu sąd powiatowy. Mieszkańcy żyją z handlu, z sukiennictwa, garbarstwa i mają 4 jarmarki w roku.

W bliskości miasta stoi kościół i dawny klasztor ks. ks. Franciszkanów w Górkach, założony w wieku 16. (przez Raczyńskich). Jest tu stacya poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 13.

5. *Wysoka*, (Wissel), małe miasteczko, ma tylko 220 mieszk., żyjących z uprawy roli; kościół katolicki, dom modlitwy dla protestantów, ekspedycyą poczty listowej, 4 jarmarki. Należy do rządu. — Odległość od Poznania mil $14\frac{1}{4}$.

6. *Miasteczko*, (Städtchen), liczy 705 mieszk., trudniących się rolnictwem; kościół katol., dom modlitwy dla protest., pocztę listową i stacyą kolei żelaznej. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $11\frac{3}{4}$.

W wsi Białosław, liczącej 750 mieszk. znajduje się urząd ekonomiczny, stacya kolei żelaznej.

3. Powiat chodziezki.

Rozległość powiatu chodziezkiego obejmuje $20\frac{1}{10}$ mil kwadr. Kraj żyzny, obfity w łąki. Liczy 45,000 mieszk. których zatrudnieniem jest rolnictwo, chów bydła i handel; parafii katol. ma 10, protest. 4, synagóg 6, miast 6, wsi 171. miasta są:

1. *Chodzież*, miasto powiatowe, liczy 3230 mieszk. ma kościół katol., kolegiatę, kościół prot., synagogę, urząd radzcy ziemskiego, urząd poborowy. Mieszkańcy trudnią się kramarstwem, sukiennictwem, płóciennictwem i wyrabianiem koronek, prócz tego posiadają fabryki kapeluszków, farbiernie, garbarnie i 4 jarmarki w roku. Ucierpiało miasto przez pożar w r. 1833. Własność szlachecka. Stacya poczty. Odległość od Poznania mil $9\frac{1}{2}$.

2. *Uśc*, nad Notecią, liczy 1720 mieszk. Kościół katolicki, protest. i synagogę. Miasto ma sukienników, hutę szklaną, 4 jarmarki w roku; prócz tego trudnią się mie-

szańcy propinacją i rybołóstwem. W r. 1655 czyli za panowania Jana Kazimierza poddała się tutaj szlachta wielkopolska z poduszczeń Hieronima Radziejowskiego, zdrajcy kraju, Karólowi Gustawowi, królowi szwedzkiemu. Uśc należy do rządu. Jest tu poczta listowa. Odległość od Poznania mil $11\frac{3}{4}$.

3. *Piła*, (*Schneidemühl*), nad rzeką Gdą, zawiera 4200 mieszk., kościół katolicki, protest. i dysydencki, synagogę, sąd powiatowy, urząd pocztowy, urząd dyrekcji kredytowej, księgarnią; mieszkańcy trudnią się wyprawianiem skór, wyrabianiem sukna, koronek i handlem, mają 4 jarm. w roku. Piła jest miejscem urodzenia Stanisława Staszyca, ministra stanu królestwa polskiego i prezesa dawnego towarzystwa nauk w Warszawie. Po pożarze w r. 1837., miasto Piła wsparciem rządu na nowo piękniej odbudowanem zostało. Należy do rządu. Jest tu stacya kolei żelaznej. Odległość od Poznania mil $12\frac{3}{4}$.

4. *Szamocin*, ma 1950 mieszk., żyjących z sukienictwa i uprawy roli; kościół katol. i protest., pocztę listową i 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{4}$.

5. *Margonin*, nad jeziorem tegoż nazwiska, ma 1970 mieszk., kościół katol., protest., synagogę, pocztę listową; posiada sukienników, garbarzy, oraz odprawiają się tu 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania $9\frac{1}{2}$.

6. *Budzyń*, liczy 1600 mieszkańc., trudniących się uprawą roli, kościół katol. i protest., ma 4 jarm. w roku, pocztę listową. Jest własnością rządową. Odległość od Poznania mil $8\frac{1}{2}$.

Wieś Motylewo z magazynem soli.

4. Powiat czarnkowski.

Obszerność powiatu czarnkowskiego wynosi $28\frac{1}{10}$ m. kwadr., grunt jego poprzerynany bagnami nadnoteckimi, obfity w lasy. Powiat czarnkowski liczy 75,000 mieszk., trudniących się uprawą roli, chowem bydła i handlem. Ma parafii katol. 5, protest. 8, synagóg 3, miast 4, wsi 213. Miasta są:

1. *Czarnków* (Čžarnifau), miasto powiatowe, nad Notecią, ma 3500 mieszk., 2 kościoły katol., kościół prot. i synagogę. Jest tu urząd radzcy ziemskiego, urząd poborowy, inspekcya solna i poczta. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, sukiennictwem i płóciennictwem; mają 4 jarm. Po wygaśnięciu rodziny Czarnkowskich, dawnych właścicieli Czarnkowa, przeszło miasto do Stanisława Leszczyńskiego, a następnie do Poniatowskiego, ojca Stanisława króla. Odległość Czarnkowa od Poznania wynosi mil $8\frac{1}{2}$.

2. *Radolin*, niedaleko rzeki Noteci, ma 730 mieszk. żyjących z sukiennictwa; dom modlitwy dla protestant. Odległość od Poznania wynosi mil $9\frac{1}{2}$.

3. *Trzcianka*, (Schönlanke), liczy 3750 mieszk., kościół katol., protest., synagogę; miasto ma sąd powiatowy, urząd ekonomiczno-poborowy, urząd leśny, komisją specyjalną, pocztę. — Mieszkańcy trudnią się po większej części sukiennictwem; mają 4 jarmarki w roku. — Trzcianka należy do rządu. Odległość od Poznania mil 11.

4. *Wieleń*, (Fيلهنه), nad Notecią, liczy 3500 mieszk., kościół katol., (wystawiony przez Zofią Czarnkowską, której zwłoki spoczywają w tymże kościele w trumnie cynowej kształtnie wyrabianej), kaplicę, kościół protest. i synagogę. Jest tu sąd powiatowy, stacya kolei żelaznej, zamek wzmocniony przez Kazimierza W. Mieszkańcy tru-

dnią się głównie sukiennictwem, wyrabianiem koronek, ogrodnictwem, mają 4 jarm. w roku. W 12. wieku stał tutaj zamek książąt pomorskich; zamek ten zdobył na Pomorzanach Bolesław Krzywousty. Za miastem wznosi się pałac, wystawiony przez Piotra Sapiechę w r. 1771; w budynku tym zgorzała jenerałowa Dębska od ognia kominkowego. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{2}$.

Wsie znaczniejsze są: Gębice *) 580 m. Tu odkryto niedawno bursztyn, także urny z popiołami z czasów słowiańskich. Lubasz, leży w nader przyjemnej okolicy. Na wzgórku wsi Krasne zwanym stoi kościół, gdzie niegdyś, jak mówią, była świątynia pogańska. Krąży tu między ludem powieść o zamku i świątyni zapadłych i o zakętym pustelniku w nocy ukazującym się. Wykopują tu wielką ilość popielnic. — Romanowo, największa wieś w księstwie, liczy 1550 mieszk., potem wieś Biała, 1170 m. Wsie, w których wykopują często urny, żalami zwane są: Cieszkowo, Góra, Mikołajewo, Milkowo, Sokołowo, Stajkowo.

5. Powiat wągrowiecki.

Obszerność powiatu wągrowieckiego zawiera $24\frac{1}{2}$ mil kwadr. Grunt dość urodzajny, obfity w lasy i pastwiska. Liczy 50000 mieszk., których głównym zatrudnieniem jest uprawa roli, chów bydła, także rybołówstwo. — Powiat wągrowiecki ma parafii katol. 29, protest. 1, synagog 5, miast 8, wsi 304. Miasta są:

1. *Wągrowiec*, nad rzeką Wełną, miasto powiatowe, liczy 2700 mieszk. Ma kościół katolicki i dawny klasztor ks. ks. Cystersów, dziś na więzienie przeznaczony, kościół protest., synagogę, urząd radzcy ziemskiego, sąd powiatowy, urząd poborowy dóbr rządowych i pocztę. —

*) Patrz na str. 29.

Mieszkańcy trudnią się handlem i mają 4 jarmarki w roku. Opactwo ks. ks. Cystersów było z początku w mieście Łeknie; z powodu zaś napadania złoczyńców przeniesione zostało do Wągrówca (w r. 1396). W czasie zarazy w Poznaniu (za Zygmunta III.) znaleźli przytułek nauczyciele i znaczna liczba uczniów szkoły Lubrańskiego u opata wągrowskiego przez rok cały. Wągrowiec należy do rządu. Odległość od Poznania wynosi mil 7.

2. *Mieścisko*, także nad rzeką Wełną, ma 600 mieszkańców, żyjących z rolnictwa, kościół katolicki, synagogę i 4 jarmarki w roku. Miasto należy do rządu. Odległość od Poznania mil 7.

3. *Skoki*, (*Schoffen*), w piaszczystej i leśnej okolicy położone miasto, liczące 1250 mieszk., kościół katolicki, 2 kościoły protest., synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, tkactwem i szewstwem, mają w roku 4 jarm. Na początku wieku 17. przeszły Skoki do znakomitej rodziny Rejów. Swobody nadane przez tę rodzinę zwabiły wiele familii niemieckich z Szląska i Czech; około połowy 17. wieku było już blisko 6000 mieszk. Później, gdy się do kraju wkradły nierząd, zaraza i gdy Rejowie przestali być właścicielami Skok, miasto upadło. Własność szlachecka. Jest tu poczta listowa. Odległość od Poznania mil 5.

4. *Łopienno*, nad jeziorem tegoż nazwiska, ma 700. mieszk. żyjących z rolnictwa, kościół katolicki, 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 8.

5. *Janowiec*, nad rzeką Wełną, ma 600 mieszkańców: kościół katol. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i kramarstwem; mają 4 jarmarki w roku, jest tu poczta listowa. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 7.

6. *Żerniki*, nad Wełną, na wzgórzu położone miasto, liczące 300 mieszk., kościół katolicki; ma 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 9.

7. *Łekno*, nad jeziorem ma 600 mieszk., żyjących z uprawy roli, kościół katol., 4 jarmarki. Własność szlachecka. Odległość od Poznania 8½.

8. *Gołańcz*, w żyznej położone okolicy miasto, liczące 1150 mieszk., kościół katol. i dawny klasztor ks. ks. Bernardynów i synagogę. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli i kramarstwem; prócz tego mają 4 jarmarki w roku. Za miastem stoi zamek murem i rowem otoczony. Godny wspomnienia jest rok 1656., w którym kilku obywateli i 12 włościan, broniąc się w Gołańczy przeciw oddziałowi wojska szwedzkiego, w walce wszyscy zginęli. Jest tu ekspedycja poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 9½.

Z wsi znaczniejszych są;

Smogulec z szczątkami dawnego zamku. Pod folwarkiem Głogowiniec jest okop, pomnik z czasów wojen szwedzkich.

6. Powiat gnieźnieński.

Rozległość powiatu gnieźnieńskiego obejmuje 24 mil kwadr. Grunt jego urodzajny, wzgórzysty. Liczy 55,000 m. Głównym ich zatrudnieniem jest uprawa roli, chmielu i tabaki. Zawiera parafii katol. 28, protest. 3, synagóg 4, miast 8, wsi 331.

Miasta są:

1. *Gniezno*, (Gnesen), jedno z najdawniejszych miast w Polsce. Podług podania założone jest w r. 555 przez Lecha i nazwane Gnieznem od gniazda orlego, przez założyciela w lasach tutejszej okolicy znalezionej. Gniezno było w pierwszych czasach stolicą królestwa polsk.

rezydencją książąt (aż do r. 1000, w którym Bolesław Chrobry przeniósł stolicę królestwa do Krakowa), jako też stolicą prymasów, czyli arcybiskupów gnieźnieńskich. Tu odbywały się koronacje królów polskich aż do czasów Władysława Łokietka, który korony i godła królewskie przeniósł do Krakowa w r. 1319.

Gniezno jest jednym z znaczniejszych miast księstwa. Jest miastem powiatowem, liczy 6500 mieszk., kościołów katolickich 10., między którymi najwspanialszy jest tum założony przez Mieczysława I. r. 965 na szczątkach świątyni pogańskiej. Spoczywają tu zwłoki św. Wojciecha, *) na środku nawy kościoła w srebrnej trumnie na ołtarzu marmurowym wzniesionej. Prócz tego znajdują się zwłoki Dąbrówki żony Mieczysława I., która się przyczyniła do zaprowadzenia i rozkrzewienia wiary chrześc. w Polsce. Prochy jej odkryte zostały w katedrze pod wielkim ołtarzem r. 1842. Tutzież przy kościele pochowany jest Jan Łaski, arcybiskup gnieźnieński w ziemi z Jerozolimy przez siebie sprowadzonej. Znajdują się tu także zwłoki Ignacego Krasickiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, sławnego wierszopisa polskiego. W dawnym klasztorze PP. Klarisek spoczywa ciało ś. Jolanty, żony Bolesława, księcia kaliskiego, i fundatorki klasztoru. Prócz tego ma Gniezno kościół protest. i synagogę. Jest tu kapituła, seminaryum duchowne, sąd powiatowy, urząd radcy ziemsk., szkoła katolicka w dawnym klasztorze ks. ks. Krzyżaków, urząd

*) Ciało ś. Wojciecha, najprzód biskupa pragskiego, a później arcybiskupa gnieźn. zamordowanego 23. kwietn. r. 997 pod Fiszhausen (w wschodnich Prusach), wykupił Bolesław Chrobry i najprzód w klasztorze trzemeszyńskim, a potem w Gnieźnie, (gdzie Ottona IIIgo odwiedzającego grób świętego przyjmował), pochował. Przed tym grobem śpiewają co niedzielę i święto pieśń ułożoną przez ś. Wojciecha „Boga Rodzica,” która to pieśń była Polaków hasłem rozpoczęcia każdej bitwy.

poborowy, ekonomiczny, magazyn soli, pocztę. Mieszkańcy trudnią się garbarstwem, płóciennictwem, piwowarstwem, gorzelnictwem, handlem; mają 4 jarm., z których jeden (na ś. Wojciech) trwa dni 8; podczas jarmarku odbywają się także wyścigi konne.

Gniezno ucierpiało wiele, już to przez wojny, już też przez pożary. I tak w r. 1331. złupił je wraz z katedrą zakon krzyżacki; katedrę odbudowano za panowania Ludwika króla węgierskiego. W r. 1512. i 1613. pożar obrócił miasto w perzynę, a do ostatecznego zniszczenia przywiodła je wojna szwedzka za czasów Karóla Gustawa i Karóla XII. Po drugim rozbiorze Polski miasto Gniezno wraz z powiatem przeszło pod panowanie pruskie, a w r. 1807. weszło w skład dawniejszego księstwa warszawskiego, następnie w r. 1815. wróciło pod rząd pruski. Odległość Gniezna od Poznania wynosi mil $6\frac{1}{2}$.

2. *Witkowo*, ma 2200 mieszk., kościół katol., prot. i synagogę. Mieszkańcy żyją z rolnictwa, płóciennictwa, sukiennictwa, garbarstwa i mają 4 jarm. w roku. Jest tu urząd poborowy i ekspedycja poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $8\frac{1}{2}$.

3. *Powidz*, nad jeziorem tegoż nazwiska, liczy 1200 mieszk., trudniących się rolnictwem. Ma kościół katol., 4 jarm. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{4}$.

4. *Mielżyn*, małe miasteczko, liczące 450 mieszk., kościół kat. Mieszkańcy żyją z rolnictwa i mają 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $10\frac{1}{4}$.

5. *Czarniejewo*, nad rzeczką Wrześnią w żyznej położone okolicy, liczy 1300 mieszk., kościół katol., prot. i synagogę. Rolnictwo i sukiennictwo dają mieszkańcom pożywienie. Miasto ma 4 jarm. w roku, ekspedycję poczty.

Czerniejewo jest miejscem urodzenia Onufrego Kopczyńskiego (w r. 1735.), autora pierwszej grammatyki polskiej. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 4.

6. *Żydowo*, ma 450 mieszk., żyjących z uprawy roli, kościół katolicki. Własność szlachecka. Odległość Żydowa od Poznania mil $5\frac{1}{2}$.

7. *Kiszkowo*, liczy 500 mieszk. także z rolnictwa żyjących, kościół kat., i 4 jarmarki. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil $4\frac{1}{2}$.

8. *Klecko*, między dwoma jez., zawiera 1300 mieszk., 2 kościoły katol., 1 protest, synagogę. Mieszkańcy żyją po większej części z rolnictwa i mają 4 jarm. Należy do rządu. W r. 1331. spalone zostało przez zakon krzyżacki, a za panowania Jana Kazimierza zaszła tu potyczka między Polakami i Szwedami (r. 1656.). Jest tu poczta listowa. Odległość od Poznania mil $6\frac{1}{2}$.

7. Powiat mogilnicki.

Rozległość powiatu mogilnick., wynosi 18 mil kwadr. Grunt urodzajny, obfity w jeziora i lasy. Liczy 36000 miesz. Rolnictwo i chów bydła jest ich głównem zatrudnieniem. Ma parafii katolickich 26, protestan. 1, synagóg 3, miast 7, wsi 275.

Miasta są:

1. *Mogilno*, nad jeziorem tegoż nazwiska, miasto powiatowe, liczy 1500 mieszk., 2 kościoły katol., dom modlitwy dla protest. i dawny klasztor ks. ks. Benedyktynów, założony przez Bolesława Śmiałego (r. 1068.). — Miasto ma urząd radcy ziemskiego, urząd ekonomicznopoborowy, pocztę i 4 jarm. Mieszkańcy żyją z rolnictwa. Należy do rządu. Odległość od Poznania mil 11.

2. *Kwieciszewo*, przy ujściu rzeczki Żabienki do Noteci, ma 640 mieszk. trudniących się uprawą roli, kościół katol., dom modlitwy dla protest., pocztę listową i 4 jarm. Jest własnością rządową. Odległość od Poznania mil 12.

3. *Gembice*, małe miasteczko, liczy 730 mieszk. kościół katol., dom modlitwy dla protest. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się sukiennictwem i mają 4 jarm. w roku. Własność szlachecka. — Odległość od Poznania mil 11 $\frac{3}{4}$.

4. *Trzemeszno*, nad jeziorem tegoż nazwiska w okolicy urodzajnej, liczy 3200 mieszk. Ma kościół katolicki z dawnym klasztorem ks. ks. Augustyanów, założony przez Mieczysława I. r. 960. W kościele tym przechowuje się ręka i noga ś. Wojciecha w srebrnej trumnie. Pokazują tu kielich ofiarowany przez Dąbrówkę i drugi kielich szczerozłoty, używany niegdyś przez ś. Wojciecha. Trzemeszno posiada prócz tego kościół protestanc., synagogę, gimnazjum, sąd powiatowy i pocztę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, robieniem sukna, płótna, handlem i mają 4 jarmarki. Miasto należy do rządu. Odległość od Poznania mil 8 $\frac{3}{4}$.

5. *Wilatowo*, między dwoma jezior., ma 510 mieszk. żyjących z rolnictwa, kościół katol., pocztę listową. Jest własnością rządową. Odległość od Poznania mil 10.

6. *Rogowo*, nad jeziorem tegoż nazwiska, zawierające 480 mteszk., kościół katol. i synagogę. Miasto trudni się uprawą roli i ma 4 jarm. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 10 $\frac{1}{2}$.

7. *Pakość*, nad Notecią, liczy 960 mieszk., kościół katolicki i dawny klasztor ks. ks. Reformatów. Miasto Pakość słynęło dawniej z szkoły, łacińskiej zwaną, jako też z wielkich odpustów. Piękna i romantyczna okolica, podobna niejako do jerozolimskiej, ozdobiona została przez

jednego z dawnych dziedziców Pakości 30. kaplicami, kalwaryą zwaną, do której zewsząd liczne odprawiano pielgrzymki. Żydom niewolno było tutaj osiadać; dziś ograniczenie to zniesione. Mieszkańcy trudnią się propinacyą, piekarstwem i rzeźnictwem. Jest tu poczta listowa. Własność szlach. Odległość od Poznania m. 14³/₄.

8. Powiat szubiński.

Obszerność powiatu szubińskiego obejmuje 21¹/₂ mil kwadr.; grunt jego piaszczysty. Liczy 47000 mieszk., trudniących się uprawą roli, chowem pszczół i połowem ryb. Zawiera 16 parafii katolick., 2 protest., 5 synagóg, miast 7, wsi 291.

Miasta są:

1. *Szubin*, miasto powiatowe, ma 2650 mieszk., kościół katol. i kaplicę, kościół protest. i synagogę. Szubin ma urząd radcy ziemskiego i sąd powiatowy. Mieszkańcy żyją z rolnictwa i rybołówstwa, mają 4 jarm. W r. 1840. zamienił pożar znaczną część miasta w perzynę. Jest tu poczta konna. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 15.

2. *Rynarzewo*, (Rohrbruch), nad Notecią, zawiera 800 mieszk., trudniących się uprawą roli i sukiennictwem. Posiada kościół katolicki, protest., pocztę list. i 4 jarm. Własność szlach. Odległość od Pozn. mil 13.

3. *Kcynia*, (Czin), w okolicy żyznej, liczy 2350 m., 2 kościoły kat. z dawnym kościołem ks. karmelitów i kaplicę, z cudownym obrazem, kościół protest., synagogę i szpital. Miasto żyje z uprawy roli i garncarstwa, ma 4 jarm.; dawniej (za czasów Zygmunta III.) prowadziło znaczny handel. Godny wspomnienia jest zawarty tutaj układ między Bolesławem i Przemysławem, książętami wielkopolskimi.

skimi, a księciem pomorskim (Świętopełkiem), na mocy którego to układu zamek nakielski zabrany przez Pomorczyków Polakom wrócono. Kcynia jest własnością rządu. Stacja pocztowa. Odległość od Poznania mil $10\frac{3}{4}$.

4. *Łabiszyn*, nad Notecią, w przyjemnej położony okolicy, zawiera 2500, kościół katol. i dawny klasztor ks. ks. Reformatów, kościół prot. i synagogę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, handlem drzewa i gorzelnictwem, mają nadto 4 dwudniowe jarmarki w roku. Łabiszyn służył niegdyś dla położenia swego wśród błot i trzęsawisk Polakom za warownię. Na polach Łabiszyna zaszła w r. 1794 bitwa między wojskiem polskim i pruskim, gdzie generał Dąbrowski pokonał przeciwnika swego pułkownika Szekeli. Jest tu stacja poczty. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 15.

5. *Barcin*, nad Notecią, ma 700 mieszk. żyjących z rolnictwa i sukiennictwa. kościół katol., prot., synagogę i 4 jarm. rocznie. Tu zaszła również utarczka w r. 1794 między oddziałem wojska pruskiego i polskiego. Własność szlachecka. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil $14\frac{1}{2}$.

6. *Żnin*, pomiędzy dwoma jeziorami w przyjemnej okolicy położone miasto, liczy 1700 mieszk. trudniących się rolnictwem i rybołóstwem. Ma kościół katol., prot. i synagogę, (dawniej miało kościół ks. ks. Dominikanów, dzieło wieku 14go, dziś rozebrany) i 4 dwudniowe jarm. Jest tu piękna wieża ratuszowa; w r. 1331 spalony został Żnin przez zakon niemiecki (Krzyżaków); w r. 1350 odbyło się tu przyjęcie Kaźmierza W., a w r. 1656 t. j. za panowania Jana Kaźmierza stoczyli Szwedzi walkę z Polakami. Żnin należy do rządu, ma pocztę listową. Odległość od Poznania mil $12\frac{1}{2}$.

Ze Żnina pochodzą dwaj uczeni bracia Jan i Jędrzej Śniadecy, profesorowie akademii Wileńskiej.

7. *Gąsawa*, nad jeziorem, ma 650 mieszk. żyjących z rolnictwa, kościół katol., pocztę listową i 4 jarm. Godne uwagi jest zamordowanie tutaj Leszka Białego, który przyjechawszy do Gąsawy celem uśmierzenia Świętopełka, księcia pomorskiego, najezdce Nakła, napadnięty zdradziecko w łaźni, gdy się ucieczką ratował, dognany przez tegoż Świętopełka we wsi Marcinkowie pod Gąsawą zabitym został. Własność szlachecka. Odległość od Poznania mil 12 $\frac{1}{2}$.

Wieś *Lubostroń*, w nader przyjemnej okolicy, ma piękny pałac i ogród.

9. Powiat inowrocławski.

Rozległość powiatu inowrocławskiego, obejmuje 30 $\frac{1}{2}$ mil kw. Kraj znany pod nazwiskiem Kujawy bardzo urodzajny. Liczy 62,000 mieszk., których główne zatrudnienie zasadza się na uprawie roli, wyrabianiu drzewa i rybołówstwie. Powiat inowrocł. zawiera 35 parafii katol., 2 protest., synagóg 3, miast 4, wsi 434.

Miasta są:

1. *Inowrocław*, na wzgórzu w okolicy żyznej, miasto powiatowe, liczy 5500 mieszk. 3 kościoły katol. 1 protest., synagogę i starożytną wieżę. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, handlem drzewa, zboża i mają 4 dwudniowe jarm. Jest tu urząd radcy ziemskiego, sąd powiatowy, urząd ekonomiczno-poborowy i urząd pocztowy; dawniej była tu fabryka saletry, donosząca rocznego dochodu 8000 talarów. Miasto ma niedostatek wody. — W r. 1430 spustoszyli je Krzyżacy. — Należy do rządu. Odległość od Poznania mil 16 $\frac{1}{2}$.

2. *Gniewkowo*, w żyznej położone okolicy, ma 1500 m. żyjących z rolnictwa, kościół katol. W r. 1332. zostało spalone przez Kazimierza, księcia kujawskiego. Należy do rządu, poczta listowa. Odległość od Poznania mil 17 $\frac{1}{4}$.

3. *Kruszwica*, nad jeziorem Gopłem, liczy 400 m. Posiada kościół kat., założony przez Mieczysława I.; mieszkańców zatrudnienie, polega głównie na uprawie roli, mają 4 jarm. Kruszwica była niegdyś stolicą Popielów. Nad jeziorem Gopłem wznosi się murowana baszta, wieżę Popiela czyli myszą zwana. Popiel II. książę polski, obawiając się, aby z stryjów który na jego miejscu nie osiadł, miał, jak mówią, zaprosić z namowy swęj żony Niemki, zmyśloną chorobą krewnych swoich do siebie i trucizną w napoju podaną ich potruć, ciała zaś do Gopła wrzucić. Z ciał tych miało powstać mnóstwo myszy ścigających zabójcę. Uciekł Popiel z Kruszwy, schroniwszy się do wspomnionęj wieży; lecz i tam myszy doszły i Popiela zagryzły. Po śmierci jego obrano nowego księcia Piasta, który stolicę państwa przeniósł napowrót do Gniezna. Zamek kruszwicki, mieszkanie książąt polskich, uległ kilkakrotnemu zniszczeniu; ostatecznie zburzyli go Szwedzi (r. 1657.) i odtąd z ruin swoich więć nie powstał. Wspomnienia godna jest bitwa pod Kruszwicą r. 1096. stoczona, w której Zbigniew, syn poboczny Władysława Hermana, pobity i wzięty do niewoli został. Kruszwica należy do rządu. Poczta listowa. Odległość od Poznania mil 13 $\frac{3}{4}$.

4. *Strzelno*, w okolicy żyznej, ma 2400 mieszkańca, 2 kościoły katol. z dawnym klasztorem PP. Norbertanek, kościół protest. i synagogę. Jest tu urząd ekonomiczno-poborowy, komisya specyalna i poczta. Rolnictwo, pro-

pinacya i kramarstwo daje mieszkańcom wyżywienie; mają 4 dwudniowe jarm. w roku. Strzelno jest własnością rządu. Odległość od Poznania wynosi mil 12³/₄.

